

Daar en waar staan relatief niet ver van elkaar

Relatieve bijwoorden en relatieve voornaamwoordelijke
bijwoorden in de achttiende en negentiende eeuw

MA-scriptie
Naam: B.M.E. Assendelft
Collegekaartnummer: s1257943
Begeleider: dr. G.J. Rutten
Tweede lezer: A. Krogull MA
Inleverdatum: 21-12-2016
MA Neerlandistiek: Nederlandse Taalkunde
Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

1 Inleiding	2
2 Literatuur	5
2.1 Diachrone ontwikkeling	5
2.2 Genrevariatie	7
2.3 Gendervariatie	9
2.4 Regiovariatie	10
2.5 Splitsing voornaamwoordelijke bijwoorden	11
2.6 Typen betrekkelijke bijzinnen	12
2.7 Normatieve invloed	16
3 Materiaal en methode	19
3.1 Gebruikt materiaal	19
3.2 Selectie corpus	20
3.3 Zoek- en verwerkmethode	23
4 Resultaten	29
4.1 Algemeen en diachrone ontwikkeling	29
4.2 Genrevariatie	34
4.3 Gendervariatie	40
4.4 Regiovariatie	44
4.5 Splitsing voornaamwoordelijke bijwoorden	46
4.6 Typen betrekkelijke bijzinnen	48
4.7 Normatieve invloed	50
5 Discussie	52
6 Conclusie	56
Bibliografie	58
Bijlagen	60
Bijlage 1: Transcriptieconventies <i>Going Dutch</i> -corpus	60
Bijlage 2: Transcripties eigen bijdrage corpus	63
Bijlage 3: Beschrijving corpusmateriaal	95

1 Inleiding

Het Nederlands kent verschillende mogelijkheden om een bijzin in te leiden. Sommige bijzinnen beginnen met een onderschikkend voegwoord, zoals *dat*, *omdat* of *hoewel*. Er zijn echter ook bijzinnen die niet door een voegwoord worden ingeleid, maar door een bijwoord of een voornaamwoord. Deze bijzinnen worden betrekkelijke of relatieve bijzinnen genoemd; de bijwoorden en voornaamwoorden die aan het begin van deze bijzinnen kunnen staan, zijn betrekkelijke woorden (ook wel relatieve woorden of relativa genoemd). Deze betrekkelijke woorden koppelen niet alleen de bijzin waar zij het inleidend element van vormen aan een hoofdzin, maar ze hebben ook een verwijzende functie: ze verwijzen naar het zogenoemde antecedent (ANS 1997:5.8.1). In de zin *De man die daar loopt, heet Piet*, bijvoorbeeld, is *die* een betrekkelijk voornaamwoord en *de man* is het antecedent waar *die* naar verwijst. Naast het betrekkelijk voornaamwoord *die* zijn de meest voorkomende betrekkelijke woorden die het huidige Nederlands kent de betrekkelijke voornaamwoorden *dat* (*het beest dat daar loopt*), *wie* (*wie dit leest, is gek*) en *wat* (*wat hij doet, moet hij weten*), het betrekkelijk bijwoord *waar* (*het huis waar ik woon*) en verschillende betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden, bestaande uit een combinatie van *waar* en een voorzetsel, zoals *waarin* (*het huis waarin ik woon*) (Van der Wal 2003:362). (Hierna wordt de combinatie van *waar* en een voorzetsel aangegeven als *waar-*.)

Opvallend aan de bovenstaande betrekkelijke woorden is dat ze ofwel met een *d* beginnen (*die* en *dat*), ofwel met een *w* (*wie*, *wat*, *waar* en *waar-*). Dit is geen toeval: in de geschiedenis van het Nederlands is een ontwikkeling te zien in het relatiefsysteem waarbij vanaf het Middelnederlands de *d*-vormen *die*, *dat*, *daar* en *daar-* langzaam maar zeker worden vervangen door respectievelijk de *w*-vormen *wie*, *wat*, *waar* en *waar-* (Van der Horst 2008: 476-477; 703). Zoals blijkt uit de bovenstaande voorbeeldzinnen gaat de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen bij de verschillende relatieve woorden niet gelijk op. De taalverandering is bij de betrekkelijke voornaamwoorden in het huidige Nederlands nog niet voltooid: naast *wie* en *wat* komen ook *die* en *dat* nog steeds voor. Voor de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden is de verandering echter wel geheel voltrokken: vanaf het begin van de twintigste eeuw zouden uitsluitend de vormen *waar* en *waar-* gebruikt worden en zouden de vormen *daar* en *daar-* als betrekkelijke woorden niet meer voorkomen (Van der Wal 2003:363).

In het huidige Nederlands is er dus sprake van variatie bij de betrekkelijke voornaamwoorden: er komen zowel *d*- als *w*-vormen voor. In de periode waarin de

ontwikkeling van *d*- naar *w*- bij de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden nog niet was voltooid, bijvoorbeeld in de achttiende en negentiende eeuw, was deze variatie er bij deze betrekkelijke woorden uiteraard ook. De vraag die kan worden gesteld bij zulke perioden waarin verschillende varianten naast elkaar voorkomen, is welke factoren het gebruik van de ene of andere vorm bepalen. Met betrekking tot de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden is al van verschillende factoren gebleken dat die invloed kunnen hebben gehad op de ontwikkeling en het gebruik van deze betrekkelijke woorden. De invloed van veel van deze factoren op het gebruik van betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden in de achttiende en negentiende eeuw is echter, zoals ook in hoofdstuk 2 zal blijken, nog niet onderzocht. Aangezien in het huidige onderzoek gebruik wordt gemaakt van een corpus laat-achttiende- en begin-negentiende-eeuwse teksten (1770-1790 en 1820-1840), is het mogelijk deze factoren voor deze perioden te onderzoeken.

De periode rond 1800 is in de eerste plaats interessant voor taalkundig onderzoek, omdat in deze tijd het idee van taaleenheid en een standaardtaal een belangrijke plaats innam in het debat over taal. Aan het eind van de achttiende eeuw werden normatieve grammaticale werken gepubliceerd die erop waren gericht de gehele Nederlandse bevolking de grammatica van de nationale taal bij te brengen (Rutten 2016:42). De behoefte aan een eenheidstaal die hier al uit blijkt, resulteerde begin negentiende eeuw in twee normatieve werken die van overheidswege werden ingevoerd: de spelling van Siegenbeek van 1804 en de grammatica van Weiland van 1805. Zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, zijn er aanwijzingen dat normatieve werken als deze ook aandacht hebben besteed aan de *d*- en *w*-vormen bij de betrekkelijke woorden. Het is echter de vraag in hoeverre de taalgebruikers deze normen navolgden in hun geschreven teksten. Deze vraag kan worden beantwoord met behulp van het corpus dat ik voor dit onderzoek zal gebruiken, niet alleen vanwege de beschikbaarheid van materiaal van voor en na 1800, maar ook omdat het corpus materiaal bevat uit drie verschillende genres, waaronder twee genres die als egodocumenten kunnen worden aangemerkt: dagboeken/reisverslagen en privébriefen. Met name in de historische sociolinguïstiek is het gebruik van handgeschreven egodocumenten als dagboeken en brieven van belang, omdat deze teksten in vergelijking met andere schriftelijke genres het dichtst bij de gesproken taal staan (Elspass 2012:156). Door deze teksten te gebruiken kan dus de invloed van normen op het meer alledaagse taalgebruik onderzocht worden, en daarnaast kan het verschil tussen deze genres en het derde, formelere genre, kranten, worden onderzocht op het gebruik van *d*- en *w*-vormen, want ook genre is een variabele die invloed lijkt te hebben op het gebruik van betrekkelijke woorden, in elk geval in de zeventiende eeuw (De Schutter & Kloots 2000).

Omdat in het corpus naast twee perioden en drie genres ook materiaal van verschillende genders en regio's is opgenomen, kan niet alleen het diachrone gebruik van de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden en de invloed van normen en van genre onderzocht worden, maar ook van gender en regio. In de (historische) sociolinguïstiek wordt het belang van dit soort externe variabelen benadrukt bij het verklaren van taalvariatie (zie bijv. Simons 2013:17) en deze zullen dan ook in het huidige onderzoek worden meegenomen.

In het hier beschreven onderzoek worden dus vijf externe factoren onderzocht (normatieve traditie, periode, genre, gender en regio) en daarnaast worden nog twee interne factoren meegenomen, splitsing en bijzinstype, omdat ook deze factoren volgens de literatuur (respectievelijk Van der Horst & Storm 1991 en Rutten & Van der Wal 2014; Rutten & Van der Wal te verschijnen) van belang zijn voor het gebruik van *d*- en *w*-vormen bij de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden. Voor elk van deze in totaal zeven factoren zal worden onderzocht in hoeverre deze invloed kunnen hebben gehad op het gebruik en de ontwikkeling van de *d*- en *w*-vormen van de betreffende bijwoorden en betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden in de achttiende en negentiende eeuw.

In het volgende hoofdstuk ga ik in op wat er in de literatuur is te vinden over de invloed die elk van de factoren die bij het huidige onderzoek worden betrokken zou hebben op de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen bij de betreffende bijwoorden en betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden. Op basis hiervan stel ik voor elke factor een hypothese op die in het corpusonderzoek wordt getoetst. De resultaten van dit onderzoek bespreek ik in hoofdstuk 4, nadat in hoofdstuk 3 de onderzoeksmethode is toegelicht. Na de discussie van de resultaten in hoofdstuk 5 wordt in hoofdstuk 6 de onderzoeksvraag beantwoord.

2 Literatuur

In de volgende paragrafen zal ik ingaan op factoren die volgens de literatuur van invloed kunnen zijn op het gebruik en de ontwikkeling van *d*- en *w*-vormen bij de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden (*daar*, *waar*, *daar*- en *waar*-) en die in het huidige onderzoek zullen worden meegenomen. In paragraaf 2.1 tot en met 2.4 worden eerst vier externe factoren besproken – periode, genre, gender en regio – waarna de invloed van de interne factoren splitsing en het type betrekkelijke bijzin aan bod komt in paragraaf 2.5 en 2.6. Paragraaf 2.7, tot slot, gaat in op een laatste externe factor, de normatieve traditie.

2.1 Diachrone ontwikkeling

Van der Horst (2008) geeft een compleet overzicht van de geschiedenis en ontwikkeling van de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden van het Oudnederlands tot nu. Hieruit blijkt dat de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen bij deze betrekkelijke woorden zijn oorsprong heeft in het Middelnederlands. In het Oudnederlands zijn alleen *d*-vormen te vinden: voor het relatieve bijwoord werd in die tijd de vorm *thar* gebruikt (Van der Horst 2008:256) en ook het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord werd met *thar* gevormd (Van der Horst 2008:273). In het Middelnederlands (grofweg de dertiende tot en met de vijftiende eeuw) was *daer* de meest voorkomende vorm van het betrekkelijk bijwoord, maar ook *waer* wordt in deze periode al aangetroffen als betrekkelijk bijwoord met ingesloten antecedent (Van der Horst 2008:476-477; 703). Bij een ingesloten antecedent is het antecedent, het woord waar het betrekkelijke woord naar verwijst, niet uitgedrukt in de zin, maar ligt besloten in het betrekkelijke woord zelf (ANS 1997:5.8.3.1). Een betrekkelijk bijwoord met ingesloten antecedent is bijvoorbeeld het woord *waar* in de zin *Waar een wil is, is een weg*. Het antecedent kan in dit soort gevallen expliciet gemaakt worden met bijvoorbeeld het bijwoord *overal*, waardoor de zin *Overal waar een wil is, is een weg* wordt.

Niet alleen bij de betrekkelijke bijwoorden, maar ook bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden is *daer* het gebruikelijkst in het Middelnederlands, hoewel ook bij deze laatste relatieve woorden al *w*-vormen voorkomen (Van der Horst 2008:496; 724). In de zestiende eeuw en zeventiende eeuw zijn de *d*-vormen nog steeds in de meerderheid, zowel bij de betrekkelijke bijwoorden als de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden, hoewel een *w*-vorm vaker lijkt voor te komen bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden dan bij de betrekkelijke bijwoorden (Van der Horst 2008:953; 981; 1240). Versterkt met *al*- is *waer* als betrekkelijk bijwoord echter wel gebruikelijk (Van der Horst 2008:952;

1241). In de volgende zestiende-eeuwse zin bijvoorbeeld wordt *alwaer* als betrekkelijk bijwoord gebruikt:

- (1) Den Turcschen keiser heeft een schoon pallais alwaer hy ghemeenlick alle twee of dry iaeren gherrene vertreckt. (Van der Horst 2008:953)

Ook in de achttiende eeuw is *daar* (of *daer*) nog steeds de meest voorkomende vorm van het betrekkelijk bijwoord (Van der Horst 2008:1509). Bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden zijn de *w*-vormen in deze periode echter al in de meerderheid, wat suggereert dat de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen bij deze laatste betrekkelijke woorden zich eerder voltrekt dan bij de betrekkelijke bijwoorden (Van der Horst 2008:1510). Pas in de negentiende eeuw is *waar* ook de gewone vorm geworden voor het betrekkelijk bijwoord en komt *daar* nog maar zelden voor (Van der Horst 2008:1868). In elk geval bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden merkt Van der Horst (2008:1900) echter op dat *d*-vormen zelfs in de twintigste eeuw nog aangetroffen kunnen worden.

Op basis van dit algemene beeld kan dus gezegd worden dat de ontwikkeling van de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden waarbij de *d*-vormen in *w*-vormen veranderen zich tussen de dertiende en twintigste eeuw heeft voltrokken. Deze schets van de diachrone ontwikkeling van betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden wordt bevestigd door verschillende corpusonderzoeken. Zo onderzochten Van der Horst & Storm (1991) bij wijze van ‘eerste verkenning’ (Van der Horst & Storm 1991:105) de diachrone ontwikkeling bij betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden van de dertiende tot en met de twintigste eeuw aan de hand van een corpus met 100 tot 125 betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden uit elke eeuw, waarbij per eeuw gemiddeld vier verschillende teksten werden gebruikt uit verschillende genres, dialecten en met verschillende stijlen (Van der Horst & Storm 1991:107). Dit onderzoek liet zien dat in de dertiende en veertiende eeuw alleen *d*-vormen voorkwamen, waarna de *w*-vormen aan terrein wonnen en in de achttiende en negentiende eeuw in de meerderheid waren (met slechts twee *d*-vormen tegenover 137 *w*-vormen in de negentiende eeuw) en in de twintigste eeuw de *d*-vormen geheel hebben vervangen (Van der Horst & Storm 1991:109-111).

Daarnaast onderzochten Rutten & Van der Wal (2014) laat-zeventiende- en achttiende-eeuwse brieven op relatieve (voornaamwoordelijke) bijwoorden en vonden voor deze betrekkelijke woorden samen ongeveer 56 procent *d*-vormen en 44 procent *w*-vormen in de

zeventiende eeuw tegenover 28 procent *d*-vormen en dus 72 procent *w*-vormen in de achttiende eeuw (Rutten & Van der Wal 2014:297).

Voor het huidige onderzoek is het dus relevant om na te gaan in hoeverre er tussen het achttiende- en negentiende-eeuwse corpus dat wordt gebruikt een ontwikkeling te zien is van *d*- naar *w*-vormen bij de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Op basis van de bestaande literatuur kan verwacht worden dat *w*-vormen in beide perioden meer voorkomen dan *d*-vormen en dat het percentage *w*-vormen hoger ligt in de negentiende dan in de achttiende eeuw. Ook lijkt het erop dat de ontwikkeling van *w*- naar *d*-vormen zich eerder voltrekt bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden dan bij de betrekkelijke bijwoorden, iets waar in het huidige onderzoek ook naar zal worden gekeken.

2.2 Genrevariatie

Uit onderzoek van De Schutter & Kloots (2000) blijkt dat genre een factor is die van invloed zou kunnen zijn op het gebruik van betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden. De Schutter & Kloots (2000) onderzochten betrekkelijke woorden, zowel bijwoorden als voornaamwoorden, in het literaire taalgebruik van de zeventiende eeuw. In het onderzoek werden drie literaire genres met elkaar vergeleken: lyrische poëzie, literair proza en toneelteksten. Om de invloed van individuele voorkeuren van de auteur te beperken en meer de algemene tendens in het taalgebruik bloot te leggen, richtten ze zich op de vijf belangrijkste auteurs van de zeventiende eeuw (Bredero, Cats, Hooft, Huygens en Vondel), omdat deze relatief weinig van elkaar zouden verschillen wat betreft hun taalgebruik (De Schutter & Kloots 2000:330). De verwachting was dat de *d*-vormen van de relativa een formelere status hadden in de zeventiende eeuw dan de *w*-vormen. Wat betreft de formaliteit van de drie genres werd ervan uitgegaan dat lyrische poëzie, vanwege de vormelijke eisen die aan dit genre werden gesteld, formeler was dan proza en dat proza weer formeler was dan toneelteksten, omdat die laatste natuurlijker taalgebruik zouden bevatten (De Schutter & Kloots 2000:330).

Specifiek voor de betrekkelijke bijwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden kwam uit het onderzoek naar voren dat deze meer *w*-vormen lieten zien dan de betrekkelijke voornaamwoorden. Daarbij was het verschil tussen de genres ook duidelijk: proza en toneelteksten hadden relatief samen bijna drie keer zoveel *w*-vormen als lyriek (De Schutter & Kloots 2000:332). Een verklaring voor het vermijden van *w*-vormen in lyriek zou kunnen zijn dat *w*-vormen als informeler werden beschouwd dan *d*-vormen in de zeventiende eeuw (De Schutter & Kloots 2000:334). Aangezien lyriek als een formeler genre beschouwd kan worden

dan toneelteksten en proza, zou dit een reden kunnen zijn dat in vergelijking met de laatstgenoemde genres in lyriek minder informelere vormen voorkwamen.

Een tweede onderzoek van De Schutter & Kloots (2000) richtte zich alleen op toneelteksten: er werden twee soorten toneelteksten met elkaar vergeleken, twee tragedies (van Hooft en Vondel) en twee komedies (van Bredero en Huygens). Dit onderzoek moest meer inzicht geven in het gebruik van *d*- en *w*-vormen in de zeventiende eeuw, omdat in toneelteksten relatief veel betrekkelijke woorden voorkomen. Ook hier was de hypothese dat het genre variatie op zou leveren, omdat tragedies als formeler werden gezien dan komedies (De Schutter & Kloots 2000:334-335). Er zouden dus meer *d*-vormen in tragedies dan in komedies voor moeten komen. Dit bleek echter niet het geval: in de tragedies werden over het algemeen meer *w*-vormen gebruikt dan in de komedies. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de *w*-vormen niet zozeer als informeel werden gezien, maar eerder als vernieuwingen die door sommige auteurs wel en door andere auteurs niet uit de taal werden geweerd (De Schutter & Kloots 2000:338).

Hoewel een verklaring voor de resultaten van het tweede onderzoek dus niet zozeer werd gezocht in een genreverschil maar eerder in een verschil in voorkeur van verschillende auteurs, blijkt in elk geval uit het eerste onderzoek naar de zeventiende-eeuwse literaire taal dat er verschil is tussen verschillende literaire genres wat betreft de keuze voor een *d*- of *w*-vorm van het betrekkelijk (voornaamwoordelijk) bijwoord: in lyriek komen minder *w*-vormen voor dan in proza en toneelteksten. De vragen die hierbij opkomen is of er ook in andere perioden dan de zeventiende eeuw een genreverschil kan worden waargenomen met betrekking tot de relativa en in hoeverre er een verschil te zien is in het gebruik van betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden bij andere, niet-literaire genres. Met de achttiende- en negentiende-eeuwse kranten, brieven en dagboeken die voor het huidige onderzoek gebruikt worden, is het mogelijk deze vragen te beantwoorden.

Een volgende vraag is dan echter wat er verwacht kan worden met betrekking tot het verschil in gebruik van *d*- en *w*-vormen tussen de te onderzoeken genres in de achttiende en negentiende eeuw. Van der Horst (2008:1900-1901) stelt met betrekking tot de relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden dat *d*-vormen in de negentiende eeuw waarschijnlijk als ouderwets, spreektaalig of zelfs plat werden ervaren, aangezien negentiende-eeuwse literaire schrijvers vaak *d*-vormen gebruikten als ze een volks of weinig opgeleid personage aan het woord lieten. Het is goed mogelijk dat dit ook opgaat voor de betrekkelijke bijwoorden en misschien dat ook in de achttiende eeuw het gebruik van *d*-vormen al als spreektaalig werd gezien. Wat betreft het verschil tussen de drie genres die in dit onderzoek centraal staan –

kranten, dagboeken/reisverslagen en privébriefen – is dan te verwachten dat de brieven en dagboeken een hoger percentage *d*-vormen vertonen dan de kranten, aangezien het taalgebruik in egodocumenten als privébriefen en dagboeken van alle geschreven teksten het dichtst bij de gesproken taal staat (Elspass 2012:156; Van der Wal & Rutten 2013:1), en dus meer spreektaalige elementen, zoals *d*-vormen, zal bevatten dan andere schriftelijke teksten. Binnen de twee genoemde typen egodocumenten is echter een verder onderscheid mogelijk in de mate van spreektaaligheid aan de hand van het continuüm dat Koch & Oesterreicher (1985) hebben geïntroduceerd, waarbij de ene kant van het continuüm wordt gevormd door ‘Sprache der Nähe’ (*language of immediacy*), dat onder andere gekarakteriseerd wordt door spreektaaligheid en informaliteit, en de andere kant door ‘Sprache der Distanz’ (*language of distance*), dat meer de geschreven en formele taal aanduidt. Zowel privébriefen als dagboeken kunnen beschouwd worden als teksten die meer aan de kant van de *language of immediacy* thuishoren, in elk geval in vergelijking met andere geschreven teksten, maar vanwege het interactieve karakter van privébriefen wordt dit genre als meer *immediate*, en daardoor spreektaaliger/informeler gezien dan dagboeken (bijv. Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2012:32; Van der Wal & Rutten 2013:2). Als ervan uit wordt gegaan dat de *d*-vormen van de betreffende woorden in de achttiende en negentiende eeuw als spreektaalig werden ervaren, is de verwachting dus dat het percentage van deze *d*-vormen het hoogst is in privébriefen en het laagst in kranten, aangezien dit laatste genre gezien kan worden als schrijftaliger en formeler dan de egodocumenten (en dus meer aan de *distance*-kant van het continuüm zit). Voor de kranten kan juist verwacht worden dat de vorm *alwaar* vaker voorkomt dan in dagboeken en brieven, omdat *alwaar* ook wel wordt gezien als de formele variant van het als meer alledaags geziene betrekkelijk bijwoord *waar* (Rutten 2010:15).

2.3 Gendervariatie

Een derde variabele die uit de literatuur naar voren komt als factor die invloed zou hebben op de keuze tussen een *d*- en *w*-vorm bij de relatieve woorden, is gender. In het algemeen worden sociale variabelen als gender, leeftijd en sociale klasse binnen de (historische) sociolinguïstiek gezien als factoren die gerelateerd kunnen worden aan taalvariatie (Simons 2013:17-18). Specifiek voor gender kan dus verwacht worden dat het taalgebruik van mannen en vrouwen van elkaar verschilt. Het verschil in taalgebruik tussen mannen en vrouwen in vroeger tijden wordt veelal gekoppeld aan een verschil in geletterdheid en een daaraan gerelateerd verschil in scholing en schrijfervaring (Rutten & Van der Wal 2014:400). Over het algemeen waren vrouwen minder geletterd dan mannen omdat vrouwen minder onderwijs genoten en minder

schrijfervaring hadden dan mannen, waardoor vrouwen vaak niet zo betrokken waren bij de schrijftaalcultuur als mannen en daarom ook minder op de hoogte waren van de normen die voor de schrijftaal golden, wat kan verklaren waarom zij minder volgens die normen schreven (Rutten & Van der Wal 2014:400; Simons 2013:292).

Het bestaan van gendervariatie bij het gebruik van de relatieve woorden is al aangetoond in eerder onderzoek. Rutten & Van der Wal (2014) hebben in een corpus van laat-zeventiende en laat-achttiende-eeuwse privébriefen onder andere gekeken naar gendervariatie bij het gebruik van *d*- en *w*-vormen bij betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden in beide perioden. Het bleek dat het aandeel *w*-vormen bij zowel de mannen als de vrouwen was gestegen in de achttiende eeuw ten opzichte van de zeventiende eeuw, maar ook dat de mannen in beide perioden meer *w*-vormen gebruikten dan vrouwen: bij de mannen steeg het aandeel *w*-vormen van ongeveer 50 naar 75 procent tegenover een stijging van 30 naar 60 procent bij de vrouwen (Rutten & Van der Wal 2014:299). Deze resultaten suggereren dus dat de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen een *change from above* is, waarbij de sociale groepen met de meeste schrijfervaring en die het meest betrokken zijn bij de schrijftaalcultuur, zoals mannen in vergelijking met vrouwen, de nieuwe variant het eerst in hun taalgebruik incorporeren (Rutten & Van der Wal 2014:302). In het corpus dat voor het huidige onderzoek zal worden gebruikt, zijn brieven en dagboeken aanwezig van zowel mannen als vrouwen uit zowel de achttiende als de negentiende eeuw. De vraag is in hoeverre het genderverschil ook in deze corpora te zien is. Vanwege het verschil tussen mannen en vrouwen dat al is gevonden voor de achttiende eeuw, kan worden verwacht dat dit hetzelfde is in het achttiende-eeuwse corpus dat hier zal worden gebruikt, waarbij vrouwen meer *d*-vormen gebruiken dan mannen, en wellicht dat hetzelfde patroon ook in het negentiende-eeuwse corpus te zien is.

2.4 Regiovariatie

De regio waar de scribenten vandaan komen is een vierde externe factor die het gebruik van *d*- en *w*-vormen bij de betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden kan beïnvloeden. In de onderzoeken die tot nu toe zijn uitgevoerd naar de geschiedenis van de betrekkelijke woorden is deze variabele niet onderzocht, maar op basis van de huidige dialecten zijn er redenen om aan te nemen dat de regio van herkomst een rol kan spelen bij de keuze tussen een *d*- of *w*-vorm, ook in eerdere fasen van het Nederlands. De *DynaSAND* (Barbiers et al. 2006) laat bij de syntactische variabele ‘locatieve relatief, *d*- en *w*-vormen’ zien dat de meeste huidige dialecten in het Nederlandse taalgebied *w*-vormen gebruiken bij deze betrekkelijke woorden, maar dat er met name in Noord-Brabant en Friesland nog *d*-vormen voorkomen. Het is heel goed mogelijk

dat dit huidige patroon ook in eerdere perioden te zien is, waardoor verwacht kan worden dat de dialectgebieden die nu nog *d*-vormen toelaten in de periode van de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen een groter aandeel *d*-vormen lieten zien dan regio's waar de ontwikkeling van *d*- naar *w*- bij de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden zich wel geheel heeft voltrokken. Zoals in het volgende hoofdstuk zal worden toegelicht, is een van de regio's die in het gebruikte corpus is gerepresenteerd Noord-Brabant. Door deze regio in het onderzoek te betrekken, kan worden nagegaan of hier inderdaad sprake is van een hoger aandeel *d*-vormen in vergelijking met de andere onderzochte regio's (Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht) in de achttiende en negentiende eeuw.

2.5 Splitsing voornaamwoordelijke bijwoorden

Een syntactische (interne) factor die invloed kan hebben op het gebruik van *d*- of *w*-vormen bij specifiek de betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden is het al dan niet gesplitst zijn van dit type betreffende woorden. In het moderne Nederlands kunnen voornaamwoordelijke bijwoorden splitsen, maar dit is niet noodzakelijk. De zinnen *Het huis waar ik in woon*, waar het betreffende voornaamwoordelijk bijwoord gesplitst is in het betreffende bijwoord *waar* en een los voorzetsel of partikel, en *Het huis waarin ik woon*, waar het betreffende voornaamwoordelijk bijwoord niet gesplitst is, zijn beide mogelijk in het Nederlands. In diverse studies over de geschiedenis van de betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden komt naar voren dat ook in eerdere taalfasen van het Nederlands dit soort splitsing voorkwam. Van der Horst (2008:499) en Van der Horst & Storm (1991:107-109) constateren dit al voor de dertiende eeuw. Het blijkt ook dat de distributie van *d*- en *w*-vormen bij de betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden afhangt van het wel of niet gesplitst zijn van dit relativum: bij splitsing van betreffende *daar*-/*waar*- en zijn partikel is de tendens dat de betreffende *d*-vormen gesplitst zijn en de *w*-vormen ongesplitst. Deze tendens wordt opgemerkt door Van der Horst (2008) voor het Middelnederlands (vanaf de dertiende eeuw) (Van der Horst 2008:724), de zestiende eeuw (Van der Horst 2008:980-981), de zeventiende eeuw (Van der Horst 2008:1267) en de achttiende eeuw (Van der Horst 2008:1536). Ook in de negentiende eeuw is over het algemeen dezelfde distributie van betreffende *d*- en *w*-vormen nog te zien, hoewel in deze periode het aantal gesplitste *w*-vormen lijkt toe te nemen vergeleken met de achttiende eeuw (Van der Horst 2008:1899).

Ook in diverse andere publicaties wordt de tendens van gesplitste *d*-vormen en ongesplitste *w*-vormen geobserveerd. Van der Horst (1993) onderzocht de splitsing van voornaamwoordelijke bijwoorden in de tekst *Dat Batement van Recepten. Een secreetboek uit*

de zestiende eeuw, en concludeert met betrekking tot de relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden dat *d*-vormen in deze zestiende-eeuwse publicatie meestal gesplitst zijn en de *w*-vormen allemaal ongesplitst (Van der Horst 1993:297). Ook in het zeventiende-eeuwse corpus literaire teksten van De Schutter & Kloots (2000), dat in de vorige paragraaf besproken is, zijn alle *w*-vormen ongesplitst en de *d*-vormen over het algemeen gesplitst (De Schutter & Kloots 2000:333). Van der Horst & Storm (1991) tot slot onderzochten de vervanging van *d*-vormen door *w*-vormen en de verhouding tussen gescheiden en ongescheiden plaatsing van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden van de dertiende tot en met de twintigste eeuw (zie voor een bespreking van dit onderzoek ook paragraaf 2.1). Dit onderzoek liet zien dat gesplitste *w*-vormen tot in de negentiende eeuw niet voorkwamen, terwijl gesplitste *d*-vormen van de dertiende tot en met de negentiende eeuw aanwezig waren en ongesplitste *d*-vormen, in mindere mate dan de gesplitste vormen, van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw (Van der Horst & Storm 1991:107-109).

Uit diverse onderzoeken komt dus naar voren dat het al dan niet gesplitst zijn van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden lijkt samen te hangen met het gebruik van de *d*- of *w*-vorm in de periode dat beide vormen werden gebruikt: *d*-vormen zijn vaak gesplitst terwijl *w*-vormen ongesplitst zijn. Splitsing van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden is dus een relevante factor om mee te nemen in onderzoek naar de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen bij deze woorden. Daarbij is het interessant om te kijken hoe de splitsing zich in de achttiende en negentiende eeuw gedraagt: uit het onderzoek van Van der Horst & Storm (1991) blijkt dat pas in de negentiende eeuw de tendens van ongesplitste *w*-vormen doorbroken wordt. Het gebruikte corpus bevatte echter maar één geval van een gescheiden *w*-vorm voor de negentiende eeuw (Van der Horst & Storm 1991:108). Dit geeft nog geen duidelijk beeld hoe splitsing in deze tijd precies van invloed was op het gebruik van *d*- en *w*-vormen en of dit daadwerkelijk anders was dan splitsing in de achttiende eeuw. In het huidige onderzoek zal ik dan ook rekening houden met de vraag hoe splitsing samenhangt met de distributie van *d*- en *w*-vormen bij betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in de achttiende en negentiende eeuw, waarbij verwacht kan worden dat *w*-vormen in beide perioden over het algemeen ongesplitst zijn en *d*-vormen gesplitst.

2.6 Typen betrekkelijke bijzinnen

Een tweede interne factor die ik zal bespreken en die invloed zou hebben op de *d*- naar *w*-verandering bij betrekkelijke woorden is het type betrekkelijke bijzin dat het betrekkelijke woord inleidt. Rutten & Van der Wal (te verschijnen) hebben aan de hand van een zeventiende-

eeuws corpus privébrieven de invloed onderzocht van bijzinstype op de distributie van *d*- en *w*-vormen bij betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden.

Een eerste onderscheiding in typen betrekkelijke bijzinnen kan worden gemaakt op basis van het verschil tussen beperkende en uitbreidende bijzinnen (Rutten & Van der Wal te verschijnen:123). Het verschil tussen deze typen betrekkelijke bijzinnen moet op semantische gronden vastgesteld worden: een beperkende betrekkelijke bijzin draagt bij aan de bepaling van de referent, terwijl een uitbreidende betrekkelijke bijzin aanvullende informatie geeft over een al bepaalde referent (ANS 1997:14.5.3.8.iii). Een voorbeeld van een beperkende betrekkelijke bijzin dat Rutten & Van der Wal (te verschijnen) uit hun corpus geven is zin (2); zin (3) is een voorbeeld van een uitbreidende betrekkelijke bijzin (Rutten & Van der Wal te verschijnen:123):

(2) dat zej een poort hadden toe gesloeten waer doer dat de hollanders moesten pasceren

(3) uE schrivens wegens mijn lossicheyt int vrije daer ul naer mijn oordeel al vrij wat gelooff in slaedt maeckt mijn gans geen onsteltenisse af.

In zin (2) is het antecedent van de betrekkelijke bijzin *een poort*; de betrekkelijke bijzin (*waer doer ...*) is noodzakelijk voor de identificatie van de referent: het is niet zomaar een poort die werd gesloten, maar een specifieke poort, namelijk de poort waar de Hollanders doorheen moesten. In zin (3) is *mijn lossicheyt int vrije* het antecedent van de betrekkelijke bijzin, maar hier is de betrekkelijke bijzin (*daer ...*) bedoeld om meer informatie te geven over de referent; die informatie is niet noodzakelijk voor de identificatie van de referent.

Bij de uitbreidende bijzinnen is een verdere onderscheiding in bijzinstypen mogelijk. Dit type betrekkelijke bijzin kan volgens Loock (2007) worden opgedeeld in drie subtypen: continuatieve bijzinnen, bijzinnen van relevantie en bijzinnen van subjectiviteit. Continuatieve bijzinnen bevatten nieuwe informatie die normaal gesproken in een hoofdzin zou worden gegeven; er is sprake van opeenvolging in de tijd in vergelijking met de informatie die in de hoofdzin is gegeven. Bijzinnen van relevantie en bijzinnen van subjectiviteit daarentegen worden gebruikt om gedetailleerder in te gaan op de informatie die in de hoofdzin is gegeven, in het geval van bijzinnen van relevantie door iets nader te specificeren, in het geval van bijzinnen van subjectiviteit door de mening of het commentaar van de spreker of schrijver op de informatie in de hoofdzin te geven (Rutten & Van der Wal te verschijnen:124-125). In de zinnen (4)-(6) hieronder worden voorbeelden gegeven van respectievelijk een continuatieve bijzin (4), een bijzin van relevantie (5) en een bijzin van subjectiviteit (6). Alle zinnen zijn

afkomstig uit het negentiende-eeuwse dagboekencorpus dat voor het huidige onderzoek is gebruikt.

- (4) [...] en reden toen langs de geleerdeman en Hillegom naar Lis waar wy om 11 uur circa aankwamen, [...] (Gijsbert de Clercq, 1823)
- (5) Geholpen door onze kennissen van de Artillerie zagen wy ook de schoone geschutgieterÿ, waar dezen dag staalen voor mortieren, kogels en bomben gegoten werden. (Gerhard Rijcken, 1821)
- (6) wy namen er onzen intrek by Sevreboom in de kroon waar wy zeer wel waren. (Gerhard Rijcken, 1821)

Naast het onderscheid dat werd gemaakt tussen beperkende en uitbreidende bijzinnen en de drie subtypen van de uitbreidende bijzin, was de positie van de betreffende bijzin ook een factor die werd meegenomen in het onderzoek van Rutten & Van der Wal (te verschijnen). Een betreffende bijzin kan twee mogelijke posities hebben in de zin: hij kan ofwel direct volgen op zijn antecedent ofwel aan het einde van de zin komen te staan. Deze mogelijke posities worden geïllustreerd in de zinnen (2) en (3) hierboven, hier herhaald als (7) en (8):

- (7) dat zej een poort hadden toe gesloeten waer doer dat de hollanders moesten pasceren
- (8) uE schrivens wegens mijn lossicheyt int vrije daer ul naer mijn oordeel al vrij wat gelooff in slaedt maectt mijn gans geen onsteltenisse af.

In zin (7) volgt de betreffende bijzin ingeleid door *waer doer* niet direct op zijn antecedent *een poort*, maar is aan het einde van de zin geplaatst. In zin (8) echter volgen antecedent en bijzin wel direct op elkaar; de hoofdzin wordt na de betreffende bijzin vervolgd (vanaf *maectt*), waardoor de bijzin dus in de hoofdzin is ingebed. Zowel beperkende als uitbreidende bijzinnen kunnen direct volgen op hun antecedent (ingebede bijzinnen) of uitgesteld worden tot het zinseinde (finale bijzinnen) (Rutten & Van der Wal te verschijnen:123-124). Hierdoor kunnen vier categorieën worden onderscheiden: (1) ingebede beperkende bijzinnen; (2) finale beperkende bijzinnen; (3) ingebede uitbreidende bijzinnen; (4) finale uitbreidende bijzinnen. Deze vier categorieën werden gebruikt bij het onderzoek naar de distributie van *d*- en *w*-vormen bij de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden in de zeventiende-eeuwse privébriefven.

De resultaten op basis van deze categorieën lieten zien dat zowel de syntactische integratie (het al dan niet ingebed zijn van de bijzin) als de semantische integratie (het type

bijzin in termen van beperkende of uitbreidende bijzinnen) de vorm van het betrekkelijk (voornaamwoordelijk) bijwoord kan verklaren: beperkende en uitbreidende ingebedde bijzinnen hebben een voorkeur voor *d*-vormen, terwijl de finale bijzinnen de *d*- en *w*-vormen gelijk distribueren; in ingebedde zinnen is er geen verschil tussen beperkende en uitbreidende bijzinnen wat betreft het voorkomen van *d*- en *w*-vormen, maar in finale positie wel: hier vertonen uitbreidende bijzinnen een lichte voorkeur voor *w*-vormen (Rutten & Van der Wal te verschijnen:128-129). Als de finale uitbreidende zinnen echter worden uitgesplitst in de drie verschillende subtypen uitbreidende bijzinnen die kunnen worden onderscheiden, blijkt dat bijzinnen van relevantie en van subjectiviteit vooral samengaan met *d*-vormen, terwijl continuatieve bijzinnen een voorkeur hebben voor *w*-vormen. Rutten & Van der Wal (te verschijnen:130) concluderen dan ook dat alleen in continuatieve betrekkelijke bijzinnen *w*-vormen duidelijk de voorkeur hebben.

Ook in het onderzoek van Rutten & Van der Wal (2014) kwam het belang van bijzinstype naar voren. Er werd onder andere onderzocht of de verandering van *d*- naar *w*-vormen bij betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden heeft plaatsgevonden door specifieke epistolaire formules (Rutten & Van der Wal 2014:305). Hiervoor werden de zeventiende-eeuwse privébrieven gebruikt die ook in Rutten & Van der Wal (te verschijnen) zijn onderzocht. In totaal werden vijf epistolaire formules onderscheiden met een betrekkelijke bijzin die werd ingeleid door *daer* of *waer*. Eén van deze formules liep precies gelijk met de algehele trend in de ontwikkeling van de *d*- naar *w*-vormen in het zeventiende-eeuwse materiaal, twee formules waren conservatiever en vertoonden dus meer *d*-vormen dan kon worden verwacht op basis van de algehele frequentie van *d*- en *w*-vormen, en twee formules waren progressiever en bevatten dus meer *w*-vormen dan gemiddeld (Rutten & Van der Wal 2014:311). De verklaring hiervoor kan gezocht worden bij het verschil in bijzinstype: de twee formules die zich progressiever gedroegen dan de andere formules, waren continuatieve betrekkelijke bijzinnen (Rutten & Van der Wal 2014:312-313).

Het lijkt er dus op dat continuatieve betrekkelijke bijzinnen vooroplopen in de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen: uit de onderzoeken van Rutten & Van der Wal (te verschijnen) en Rutten & Van der Wal (2014) blijkt dat dit type betrekkelijke bijzin meer *w*-vormen bevat dan andere typen bijzinnen. Deze conclusie is echter gebaseerd op zeventiende-eeuws materiaal. Er kan daarom worden nagegaan in hoeverre het type betrekkelijke bijzin ook een relevante factor is voor de verklaring van de distributie van *d*- en *w*-vormen in de achttiende en negentiende eeuw, en vooral of continuatieve betrekkelijke bijzinnen ook in deze periode

meer *w*-relativa bevatten dan andere typen betrekkelijke bijzinnen. Daarmee is dit ook een factor die wordt meegenomen in het huidige onderzoek.

2.7 Normatieve invloed

Een aanwijzing dat specifiek taalgebruik, zoals de vorm van het relativum, onder invloed staat van normen, is het voorkomen van sociale variatie bij dit specifieke taalgebruik. Variatie in taalgebruik tussen sociale klassen en genders kan wijzen op een stabiele schrijftraditie en uniformiteit in het discours over normen (Simons & Rutten 2014:68). Zoals in paragraaf 2.3 al is opgemerkt, was de mate van geletterdheid, scholing en schrijfervaring vroeger gebonden aan sociale klasse en gender: personen uit hogere sociale klassen en mannen waren op dit vlak in het voordeel ten opzichte van personen uit lagere sociale klassen en vrouwen, en zullen dus ook beter op de hoogte zijn geweest van schrijftaalconventies en zich beter bewust zijn geweest van schrijftaalnormen (Rutten & Van der Wal 2014:400-401). De verwachting is dan ook dat dit verschil in normbewustzijn tussen de verschillende bevolkingsgroepen wordt weerspiegeld in hun taalgebruik, waarbij mannen en hogere sociale klassen zich in schriftelijk taalgebruik meer volgens de norm gedragen dan vrouwen en lagere sociale klassen.

In paragraaf 2.3 is er al op gewezen dat op het gebied van de relativa het bestaan van gendervariatie in de zeventiende en achttiende eeuw is aangetoond. In hetzelfde onderzoek is ook gekeken naar sociale variatie met behulp van de vier sociale klassen die werden onderscheiden, waaruit bleek dat het gebruik van *w*-vormen in beide perioden afnam naarmate de sociale klasse lager werd (Rutten & Van der Wal 2014:289-321). De personen die het meest betrokken zijn bij de schrijftaalcultuur, in dit geval mannen van de (midden)hoge klasse, lijken dus voorop te lopen bij de verandering van *d*- naar *w*-vormen bij de betrekkelijke woorden (Rutten & Van der Wal 2014:320). Deze taalverandering kan dus als een *change from above* worden gezien en lijkt daarmee ondersteund te worden door een schrijftaalnorm, aangezien de personen van wie verwacht kan worden dat die zich het meest bewust waren van die normen de nieuwe vorm het snelst in hun taalgebruik incorporeerden.

Aan de andere kant zijn er aanwijzingen dat de normatieve traditie een heel andere invloed heeft gehad op de ontwikkeling van betrekkelijke woorden met *d*- naar betrekkelijke woorden met *w*- in de schrijftaal: normering zou deze ontwikkeling hebben afgeremd (Van der Wal 2003:365). Die invloed van normering of schrijftaalconventies zou al sinds het einde van de zestiende eeuw een rol hebben gespeeld bij de relativa (Van der Horst 1988:198). Het onderzoek van Van der Wal (2003) naar grammatica's en andere taalbeschouwende werken uit de zestiende tot en met de twintigste eeuw laat echter zien dat er in de normatieve geschriften

van voor 1800 nauwelijks aandacht is voor betrekkelijke woorden; pas vanaf de grammatica van Weiland (1805) worden er prescriptieve regels gegeven die de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen kunnen hebben vertraagd (Van der Wal 2003:372).

De opmerkingen van Weiland die betrekking hebben op de betrekkelijke woorden gaan echter vooral over het gebruik van betrekkelijke voornaamwoorden en alternatieve betrekkelijke woorden als *welk* en *hetwelk*; over het gebruik van betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden wordt nauwelijks iets gezegd. De enige normatieve uitspraak die betrekking heeft op voornaamwoordelijke bijwoorden heeft te maken met het verwijzen naar personen en zaken: volgens Weiland (1805) kan met voornaamwoordelijke bijwoorden alleen naar zaken worden verwezen en niet naar personen (Van der Wal 2003:369). Van der Horst & Storm (1991:113) noemen daarnaast nog een normatieve uitspraak uit Weiland (1811) die te maken heeft met de scheidbaarheid van voornaamwoordelijke bijwoorden: er werden ongescheiden voornaamwoordelijke bijwoorden voorgeschreven. Dit laatste voorschrift is ook al in eerdere normatieve geschriften te vinden, zoals in Huydecoper (1730) (Van der Horst 2008:1536). Dit soort normatieve uitspraken kan wellicht ook invloed hebben gehad op het gebruik van *d*- en *w*-vormen bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Zoals uit paragraaf 2.5 naar voren kwam, waren *d*-vormen in elk geval in de achttiende eeuw nog vrijwel altijd gesplitst en *w*-vormen ongesplitst. De vraag is dus of de norm van ongesplitste voornaamwoordelijke bijwoorden betekent dat ook ongesplitste *d*-vormen werden voorgeschreven, wat op een norm zou wijzen die niet overeenkomt met het taalgebruik. De normatieve geschriften lijken hier niet expliciet over te zijn, maar Huydecoper (1788:51) zegt wel dat Vondel ‘voor, DAER zy OM *badt*; hadt konnen schryven, WAEROM zy *badt*. ’t Welk ons meteenen hier doet aanmerken, dat dit laatste krachtiger is, en den stijl meer bindt, dan DAAR - OM, enz. [...]’.¹ Dit citaat lijkt te impliceren dat Huydecoper ongesplitste *w*-vormen voorschreef en gesplitste *d*-vormen afkeurde. Dit impliceert dan weer dat de norm van ongesplitste vormen impliciet ook *w*-vormen voorschreef bij de voornaamwoordelijke bijwoorden. Zoals gezegd lijkt dit echter nergens expliciet gesteld te worden.

Omdat er in de normatieve traditie weinig wordt gezegd over het gebruik van *daar*(-) en *waar*(-), concludeert Van der Wal (2003:372) dat het gebruik van deze betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden vooral uit voorbeeldzinnen en niet uit expliciete regels moet blijken; zowel voor als na 1800 zou vooral het taalgebruik van bijvoorbeeld prestigieuze auteurs op dit gebied een normatieve invloed gehad kunnen hebben. Als echter van de globale

---

¹ Huydecoper (1788) is het derde deel van de tweede uitgave van Huydecoper (1730).

ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen wordt uitgegaan, kan er, zoals eerder opgemerkt, vanaf Weiland (1805) wel van een vertragende invloed van de normering op die ontwikkeling worden uitgegaan.

Het feit dat er prescriptieve regels in de normatieve traditie zijn te vinden die invloed kunnen hebben gehad op de keuze voor een *d*- of *w*-vorm zegt echter nog niets over de daadwerkelijke invloed die deze regels op het taalgebruik hebben gehad. Zo kan de vraag gesteld worden in hoeverre er tussen het taalgebruik van de periode voor Weiland (1805) en het taalgebruik van de periode erna verschil is te zien in het gebruik van de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden *daar*(-) en *waar*(-) en wat dit betekent voor de invloed die de normatieve traditie heeft gehad op het daadwerkelijke taalgebruik. Aan de andere kant blijkt namelijk, zoals gezegd, dat de verandering van *d*- naar *w*- een *change from above* is en dus juist vanuit de meest normbewuste groepen wordt ingevoerd. Het is dus zeer de vraag of de vertragende invloed van Weiland (1805) ook op het gebied van de betreffende (voornaamwoordelijke) bijwoorden heeft gegolden. Ook hier zal in dit onderzoek op in worden gegaan.

3 Materiaal en methode

3.1 Gebruikt materiaal

Het corpus dat voor het huidige onderzoek is gebruikt, is een selectie uit het *Going Dutch*-corpus, dat is samengesteld als onderdeel van het project ‘Going Dutch. The Construction of Dutch in Policy, Practice and Discourse (1750-1850)’ aan de Universiteit Leiden. Dit project onderzoekt de verspreiding van het Standaardnederlands in (Noord-)Nederland in de periode waarin het nationalisme opkwam (rond het begin van de negentiende eeuw); de promotie van de standaardtaal door de overheid was een belangrijk onderdeel van dit groeiende natiebewustzijn.² Binnen het project wordt het *Going Dutch*-corpus gebruikt om de invloed te onderzoeken die de taalnormen die van overheidswege werden opgelegd (de spelling van Siegenbeek uit 1804 en de grammatica van Weiland uit 1805) hebben gehad op het daadwerkelijke taalgebruik.

Het corpus als geheel beslaat twee perioden, periode I die loopt van 1770 tot 1790 en periode II die de jaren 1820 tot 1840 omvat. In deze beide perioden zijn drie genres vertegenwoordigd: kranten, dagboeken (waaronder ook reisverslagen vallen) en privébriefen. Naast onderzoek naar diachrone ontwikkelingen en genrevariatie kan met het corpus ook naar verschillen tussen regio's worden gekeken, aangezien het materiaal afkomstig is uit zeven verschillende regio's: Friesland, Groningen, Noord-Brabant, Noord-Holland, Utrecht, Zeeland en Zuid-Holland. Daarnaast is bij de brieven sprake van een nagenoeg gelijke verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke schrijvers, waardoor ook gendervariatie kan worden onderzocht. Bij de dagboeken is ook materiaal van zowel mannen als vrouwen aanwezig, maar hier is door gebrek aan materiaal van vrouwelijke scribenten de balans tussen de twee genders niet helemaal eerlijk. De genderkwestie speelt niet bij de kranten, omdat van krantenartikelen niet bekend is wie de schrijvers waren.

Het gehele *Going Dutch*-corpus omvat 420.000 woorden, en was daarmee te omvangrijk om voor het huidige onderzoek te gebruiken. Ik heb daarom uit het materiaal een selectie gemaakt en daarmee mijn eigen corpus samengesteld (zie paragraaf 3.2). Ook heb ik een deel van het materiaal dat ik gebruik zelf aan het *Going Dutch*-corpus toegevoegd. Ik heb in het Noord-Hollands Archief in Haarlem en het Utrechts Archief in Utrecht in totaal vier (delen van) reisverslagen aangevraagd en gefotografeerd. Vervolgens heb ik de twee reisverslagen die uit het Noord-Hollands Archief afkomstig waren getranscribeerd volgens de transcriptieconventies

---

² <http://hum.leiden.edu/lucl/going-dutch> geraadpleegd op 08-11-2016.

van het *Going Dutch*-corpus (zie bijlage 1).³ Ik heb alle teksten die ik zelf heb verzameld en die zijn opgenomen in het *Going Dutch*-corpus ook in mijn eigen corpus opgenomen, samen met een selectie uit het overige materiaal dat in het *Going Dutch*-corpus aanwezig was. De transcripties van de teksten die ik zelf heb getranscribeerd zijn opgenomen in bijlage 2.

3.2 Selectie corpus

Bij de samenstelling van mijn eigen deelcorpus heb ik met een aantal criteria rekening gehouden. Omdat ik in elk geval de verandering van *d*-vormen naar *w*-vormen wilde onderzoeken, was het noodzakelijk om zowel materiaal uit periode I als uit periode II in mijn deelcorpus op te nemen, om zo deze diachrone verandering te kunnen onderzoeken. Daarnaast was het voor het genreverschil van belang om alle drie de gerepresenteerde genres in mijn corpus terug te laten komen, zodat ik deze met elkaar kon vergelijken wat betreft het gebruik van de betrekkelijke woorden. Op het gebied van de regio's heb ik wel een selectie gemaakt: in plaats van de zeven regio's heb ik er vier in mijn corpus opgenomen: Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Brabant. Dit had er vooral mee te maken dat het materiaal dat ik zelf verzameld heb voor het corpus afkomstig was van scribenten uit Noord-Holland, Utrecht en Noord-Brabant. Aangezien ik graag mijn eigen bijdrage aan het corpus ook in mijn onderzoek mee wilde nemen, viel de keuze allereerst op deze drie regio's. Zuid-Holland is daarnaast ook in het onderzoek betrokken vanwege de ligging ten opzichte van de gekozen regio's: Zuid-Holland ligt zowel tussen Noord-Holland en Utrecht als tussen Utrecht en Noord-Brabant in. Door deze regio erbij te nemen, vormen de regio's die in mijn deelcorpus zijn gerepresenteerd dus één aaneengesloten gebied. Daarnaast is het, zoals ook al opgemerkt in paragraaf 2.4, interessant om Noord-Brabant in het onderzoek te betrekken, omdat in de huidige Brabantse dialecten bij de betrekkelijke bijwoorden nog *d*-vormen voorkomen, in tegenstelling tot de andere drie regio's (Barbiers et al. 2006). Door Noord-Brabant in het corpus op te nemen, is het dus mogelijk te zien of regio enige invloed heeft op het gebruik van de betrekkelijke woorden.

Het materiaal dat ik zelf verzameld heb, is afkomstig van zowel mannelijke als vrouwelijke schrijvers, en aangezien ik mijn eigen bijdrage in zijn geheel in mijn deelcorpus wilde opnemen en gender ook een van de variabelen is die in dit onderzoek is meegenomen, heb ik ook van beide genders materiaal in mijn corpus opgenomen en ernaar gestreefd de

---

³ Van de twee reisverslagen uit het Utrechts Archief is er één door iemand anders getranscribeerd en in het *Going Dutch*-corpus opgenomen; het andere verslag bleek helaas geen geschikt materiaal te zijn en is daarom niet getranscribeerd en ook niet in het corpus opgenomen.

verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke scribenten zo veel mogelijk in balans te houden. Dit is echter niet geheel gelukt door gebrek aan materiaal van vrouwelijke scribenten bij de dagboeken (zie ook bijlage 3 en tabel 2 hieronder).

Een ander criterium dat ik voor mijn corpus had opgesteld, betrof het aantal woorden per genre. In het *Going Dutch*-corpus is dit aantal niet gelijk: als alleen het aantal woorden voor de vier regio's die ik gebruik wordt beschouwd, zijn er ongeveer 40.000 woorden afkomstig uit kranten, 80.000 uit dagboeken en de helft van het corpus, 120.000 woorden, wordt ingenomen door privébriefen. Ik heb er echter voor gekozen het aantal woorden voor de drie genres constant te houden op 40.000 woorden per genre. Ten eerste was dit om het totaal aantal woorden van het corpus te beperken, zodat dit geen 240.000 maar 120.000 woorden bevatte. Een andere optie was om het aantal woorden per genre te halveren, maar dit leek mij een minder goed idee. Weliswaar zou zo de structuur van het corpus behouden worden, maar aan de andere kant zou dit betekenen dat er voor het genre kranten maar 20.000 woorden in het corpus aanwezig zouden zijn, en dat aantal woorden leek mij niet genoeg betrouwbare bijzinnen opleveren voor dit onderzoek. Ook zijn de genres in absoluut opzicht beter te vergelijken bij een gelijk aantal woorden.

De laatste twee punten waar ik rekening mee heb gehouden bij de samenstelling van mijn corpus zijn de lengte van de teksten en het aantal schrijvers. Ik heb geprobeerd zo veel mogelijk schrijvers in mijn corpus mee te nemen, zodat het individuele taalgebruik van de schrijvers zo min mogelijk invloed zou hebben op de algemene tendens die ik wilde onderzoeken. Ik heb echter wel alleen hele teksten gebruikt, dat wil zeggen, de complete brief en het complete dagboek- of krantenfragment zoals dat aanwezig was in het *Going Dutch*-corpus. Dit voorkwam dat ik zelf de teksten aan moest passen en de exacte hoeveelheid woorden daarvan moest bepalen. Ook heb ik ervoor gezorgd dat er voor elk van de perioden ongeveer evenveel teksten en schrijvers in het corpus werden opgenomen.

Uiteindelijk heb ik op basis van bovenstaande criteria een corpus samengesteld van in totaal 122.474 woorden. In tabel 1 op de volgende pagina staat per periode en genre het aantal woorden en bij de dagboeken en brieven het aantal schrijvers. In tabel 2 is de verdeling van het aantal woorden, schrijvers en teksten over de twee genders opgenomen. Omdat bij de dagboeken de verdeling van het aantal woorden over de twee genders niet helemaal gelijk is, zijn in deze tabel ook per gender het aantal woorden per genre weergegeven. Dit is niet gedaan in tabel 3, waar het aantal woorden, schrijvers en teksten in elk van de vier onderzochte regio's is opgenomen. Uitsplitsing naar genre is in deze tabel niet gedaan, omdat het woordenaantal per regio nagenoeg gelijk is per genre en het genreverschil in combinatie met regio niet wordt

besproken bij de resultaten. Wel kan een uitgebreidere beschrijving van het corpus, waarbij ook de namen van de schrijvers per periode, genre, gender en regio zijn opgenomen, in bijlage 3 worden gevonden.

	Periode I (1770-1790)				Periode II (1820-1840)		
	# woorden	# schrijvers	# teksten		# woorden	# schrijvers	# teksten
kranten	20.194	-	4	kranten	20.189	-	4
dagboeken	19.631	7	8	dagboeken	22.050	7	7
brieven	20.292	44	45	brieven	20.118	44	44
<i>totaal</i>	60.117	51	57	<i>totaal</i>	62.357	51	55

Tabel 1. Aantal woorden, schrijvers en teksten deelcorpus per periode en genre

	Periode I (1770-1790)				Periode II (1820-1840)		
	# woorden	# schrijvers	# teksten		# woorden	# schrijvers	# teksten
man dagboeken	14.638	5	6	man dagboeken	14.839	4	4
man brieven	10.022	25	25	man brieven	10.036	24	24
<i>totaal man</i>	24.660	30	31	<i>totaal man</i>	24.875	28	28
vrouw dagboeken	4.993	2	2	vrouw dagboeken	7.211	3	3
vrouw brieven	10.270	19	20	vrouw brieven	10.082	20	20
<i>totaal vrouw</i>	15.263	21	22	<i>totaal vrouw</i>	17.293	23	23
<i>totaal</i>	39.923	51	53	<i>totaal</i>	42.168	51	51

Tabel 2. Aantal woorden, schrijvers en teksten deelcorpus per periode, gender en genre

	Periode I (1770-1790)				Periode II (1820-1840)		
	# woorden	# schrijvers	# teksten		# woorden	# schrijvers	# teksten
Noord-Brabant	15.099	15	17	Noord-Brabant	15.082	13	14
Noord-Holland	14.523	15	17	Noord-Holland	14.936	13	14
Zuid-Holland	15.098	13	14	Zuid-Holland	15.160	12	13
Utrecht	15.397	8	9	Utrecht	17.179	13	14
<i>totaal</i>	60.117	51	57	<i>totaal</i>	62.357	51	55

Tabel 3. Aantal woorden, schrijvers en teksten deelcorpus per periode en regio

Het totaal aantal woorden voor periode II valt iets hoger uit dan dat voor periode I, doordat het corpus dagboeken voor periode II groter is dan dat voor periode I. Zoals ook uit bijlage 3 opgemaakt kan worden, had ik er ook voor kunnen kiezen in periode II het dagboek van Van Hoorn (geschreven door een vrouwelijke scribent) uit mijn deelcorpus weg te laten, omdat het dagboek van De Geer voor Utrecht al genoeg woorden opleverde voor de dagboeken uit periode II (net als voor de andere regio's zo'n 5000 woorden). Ik heb er echter voor gekozen het dagboek van Van Hoorn toch in mijn corpus op te nemen. Dit had als voordeel dat ik dan geen zes maar zeven dagboekschrijvers heb, waardoor individuele verschillen waarschijnlijk een minder grote invloed hebben op de resultaten. Ook zijn er op deze manier in periode I en in periode II evenveel schrijvers gerepresenteerd in mijn deelcorpus dagboeken. Daarnaast is de verhouding tussen woorden van mannelijke en vrouwelijke schrijvers in periode II iets meer in balans door de toevoeging van een extra vrouwelijke scribent. Het gevolg hiervan is echter wel dat, wat betreft de dagboeken, de perioden in woordenaantal niet helemaal vergelijkbaar zijn.

3.3 Zoek- en verwerkmethode

Ik heb in mijn corpus gezocht naar de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden door de teksten door te lezen en alle betrekkelijke bijzinnen die ik tegenkwam uit het corpus te halen. Dit leek mij de beste manier om de data te verkrijgen, omdat ik hierdoor zeker wist dat ik alle betrekkelijke bijzinnen die in het corpus aanwezig waren in mijn onderzoek mee zou nemen. Ik had ook met een zoekprogramma kunnen zoeken op de betrekkelijke bijwoorden zelf (*daar, waar* enz.), maar omdat het corpus niet is gelemmatiseerd en er daardoor op specifieke spellingen in plaats van op lemma's gezocht moet worden, bestaat

de kans dat hierdoor bepaalde spellingvarianten van de betreffende woorden niet worden gevonden. *Daar* kan bijvoorbeeld ook als *daer*, *dahr* of *dar* weergegeven worden en het is goed mogelijk dat er nog meer varianten zijn die minder voor de hand liggen maar wel voorkwamen. Die gevallen worden gemist als niet op die specifieke spelling wordt gezocht en dit wordt voorkomen als de voorkomens met de hand uit het corpus worden gehaald. Omdat het corpus dat ik gebruikte van beperkte grootte was, was het ook mogelijk de data op deze manier te verkrijgen.

Alle spellingvarianten van de *d*- en *w*-vormen van het betreffende bijwoord en betreffende voornaamwoordelijk bijwoord zijn dus in het onderzoek meegenomen. Als uit het gebruik van (een variant van) *daar*(-) of *waar*(-) echter niet op te maken was of deze het inleidende element van een betreffende bijzin vormde, bijvoorbeeld omdat er geen persoonsvorm in finale positie aanwezig was in de mogelijke bijzin (een finale persoonsvorm is het kenmerk van alle Nederlandse bijzinnen), is deze niet in het onderzoek meegenomen. De resultaten die op deze manier verkregen werden, heb ik gegroepeerd in vijf categorieën: ‘waar + voorzetsel’ en ‘daar + voorzetsel’ voor de betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden en ‘alwaar’, ‘waar’, en ‘daar’ voor de betreffende bijwoorden. Hoewel in sommige onderzoeken de resultaten voor *waar* en *alwaar* lijken te zijn samengenomen (bijvoorbeeld in De Schutter & Kloots 2000), heb ik ervoor gekozen *alwaar* als aparte categorie naast *waar* te rekenen vanwege de verschillende schrijfwijze en omdat uit onderzoek is gebleken dat *alwaar* zich anders gedraagt dan *waar* (Rutten 2010:13-14, zie ook paragraaf 2.2 hiervoor).

Diverse keren trof ik in het corpus kranten en dagboeken het betreffende bijwoord *waar* aan voorafgegaan door het voorzetsel *van*, zoals in het volgende voorbeeld:

- (9) Te half een ure deden Papa, Barth en ik eene wandeling op eenen hoogen berg van waar wy een overheerlyk gezigt op Ems hadden.

De Schutter & Kloots (2000:333-334) geven aan dat alle relatieve woorden waarbij het relatieve woord samen met een voorafgaand voorzetsel een constituent in de betreffende bijzin vormt in hun corpus een *w*-vorm hebben, maar dat ze deze wel hebben meegenomen in hun analyse van de relatieve *d*- en *w*-vormen. Ook bij alle voorkomens van *van* plus een relatief bijwoord die ik in mijn corpus heb aangetroffen heeft het relatieve bijwoord een *w*-vorm. Het lijkt gerechtvaardigd om deze voorkomens in navolging van De Schutter & Kloots (2000) mee te nemen bij de voorkomens van *waar*. Aan de andere kant lijkt de combinatie *van waar* een ander geval dan bijvoorbeeld *tot waar*, het voorbeeld van een voorzetsel plus betreffende bijwoord

dat De Schutter & Kloots (2000:334) geven (aan de hand van de zin *de halte tot waar wij mee moesten rijden*). In elk geval in het huidige Nederlands kan *van* ook aan *waar* vast geschreven worden tot *vanwaar*, waardoor er dus geen sprake meer is van een combinatie van het voorzetsel *van* en het betrekkelijk bijwoord *waar*, maar van het betrekkelijk bijwoord *vanwaar*. Met de combinatie *tot waar* is dit niet mogelijk. Bij alle voorkomens van *van* plus *waar* in mijn corpus zijn de woorden echter los van elkaar geschreven en ook in het huidige Nederlands is dit nog steeds mogelijk bij een locatieve interpretatie van dit bijwoord.⁴ Daarnaast geeft het *WNT* (*Woordenboek der Nederlandsche Taal*) aan dat in het Middelnederlands en Vroegnieuw-nederlands *van* in combinatie met *daar* ook voorkwam in de betekenis ‘van waar’, zoals in de volgende zin:

(10)[...] den oorspronck vanden lande van daer hy ghecomen was (1564, *WNT* onder lemma *vandaar*, bet. 3)

Ook bij een betrekkelijk bijwoord voorafgegaan door *van* heeft dus wel degelijk een ontwikkeling van *d-* naar *w-*vormen plaatsgevonden, hoewel deze ontwikkeling sneller lijkt te zijn verlopen dan bij ‘gewoon’ *waar*. Ik heb daarom de voorkomens van *van waar* in mijn onderzoek meegenomen en bij de categorie *waar* geteld. Ik heb geen aparte categorie *van waar* gemaakt gezien het relatief weinige aantal voorkomens (twintig in totaal) en om de tabellen met resultaten overzichtelijk te houden. Als de gevallen van *van waar* echter een grote invloed hebben gehad op de resultaten, zal ik dit bij de bespreking van die resultaten aangeven.

Een tweede punt dat mogelijk problematisch is bij de categorie *waar* en *waar-* is het verschil tussen vragende en betrekkelijke bijzinnen. Historisch gezien hebben inleiders van ingebedde vragen altijd al *w-*vormen gehad: in het Oudnederlands was *war* bijvoorbeeld het vragend bijwoord van plaats, ook in afhankelijke vraagzinnen (Van der Horst 2008:255). Hiermee was het onderscheid tussen vragende en betrekkelijke bijzinnen in de zin gemarkeerd, omdat betrekkelijke bijzinnen altijd *d-*vormen bevatten. De ontwikkeling van *d-* naar *w-*vormen bij betrekkelijke bijzinnen zorgde er echter voor dat de vorm van het vragend en betrekkelijk bijwoord samenviel. Het gevolg hiervan is dat het verschil tussen vragende bijzinnen en betrekkelijke bijzinnen soms lastig te maken is. Dit wordt ook opgemerkt door Schoonenboom (2000:104), die in haar proefschrift over relatief *dat* en *wat* een hoofdstuk wijdt aan het

---

⁴ *Vanwaar* kan daarnaast ook de betekenis ‘waarom’ hebben, bijvoorbeeld in de zin *Vanwaar die haast?* Dit gebruik van *vanwaar* komt echter niet voor in mijn corpus.

interpretatieverschil tussen vragende en betrekkelijke bijzinnen. Zij bespreekt onder andere ambigue zinnen als zin (11) hieronder, waarbij zowel een vragende als een relatieve interpretatie mogelijk is. Een mijns inziens vergelijkbare zin maar dan met *waar-* als relatief woord, zin (12), is afkomstig uit het corpus kranten dat ik heb gebruikt:

(11) Het is niet zeker wat er gaat gebeuren. (Schoonenboom 2000:97)

(12) [...] waarop dezelve betrekking hebben, is evenwel niet bekend. (*Opregte Haarlemsche Courant*, 2 januari 1830)

Omdat door de vormelijke overeenkomst tussen vragende en betrekkelijke woorden het verschil tussen vragende en betrekkelijke bijzinnen soms niet goed te maken is, heb ik ook de zinnen waarbij ook een vragende interpretatie aanwezig is in mijn resultaten meegenomen. Hierdoor worden in mijn onderzoek dus alle bijzinnen betrokken die beginnen met *waar(-)* en die als betrekkelijk bijwoord geïnterpreteerd kunnen worden. Overigens kwamen in het gehele corpus maar elf gevallen van *waar(-)* voor waarbij naar mijn mening een vragende interpretatie mogelijk was, verspreid over verschillende perioden, genres, genders en regio's, terwijl het totaal aantal resultaten ruim zevenhonderd bedraagt (zie hoofdstuk 4). Het wel of niet meenemen van deze gevallen heeft dan ook nauwelijks invloed op de resultaten en beïnvloedt de conclusies die aan de resultaten worden verbonden in het geheel niet.

Tot slot ga ik nog in op de categorie 'daar', waaronder zowel de voorkomens vallen van relatief *daar* die in het huidige Nederlands als *waar* zouden worden weergegeven als de voorkomens van relatief *daar* die zijn gegrammaticaliseerd in conjuncties, waardoor deze eerder een argumentatieve functie dan een betrekkelijke functie in de zin vervullen (Rutten & Van der Wal 2014:297; Rutten & Van der Wal te verschijnen:126). Twee voorbeelden uit mijn eigen corpus van dit verschijnsel waarbij *daar* eerder voegwoord dan betrekkelijk bijwoord is, zijn de volgende:

(13) [...] dat, namelyk, Monniken der opgeheven Kloosters, wanneer zy in andere Geestlyke Orden, of ook in den Weereldlyken Stand willen treden, zich om dispensatie van hunnen Geloften by hunne Diocesaanen, dat is by hunne Bisschoppen, moeten adresseeren; daar anders eigentlyk het Opperhoofd der Kerke alleen diergelyke Dispensatien konde verleenen. (*Opregte Haarlemsche Courant*, 12 januari 1782)

(14) Daar het nu en dan hard regende, konden wy niet den geheelen weg het rytuig open hebben, [...]. (reisverslag Maria Johanna Verbrugge, 1836)

In voorbeeld (13) lijkt *daar* niet zozeer de interpretatie ‘waar’ te hebben, maar kan eerder opgevat worden als ‘terwijl’ of ‘hoewel’, en bij (14) is ‘aangezien’ of ‘omdat’ een logisch equivalent voor *daar*. Met andere woorden: *daar* lijkt eerder een voegwoord dan een betrekkelijk bijwoord met een locatieve interpretatie te zijn. Ondanks dat de twee ‘soorten’ *daar* erg van elkaar kunnen verschillen wat betreft hun interpretatie, is er echter wat voor te zeggen om ze toch als één categorie te zien, want zoals gezegd zijn de woorden etymologisch verwant aan elkaar; het voegwoordelijk gebruik is door een proces van grammaticalisatie voortgekomen uit het betrekkelijke *daar* (Rutten & Van der Wal te verschijnen:128). In eerste instantie zijn dus alle voorkomens van *daar* die een bijzin inleiden in dezelfde categorie ondergebracht, maar zoals bij de bespreking van de resultaten in het volgende hoofdstuk zal blijken, zijn er ook argumenten om de twee soorten *daar* als bijzinleiders van elkaar te onderscheiden. Zo’n onderscheiding in twee categorieën stuit echter ook weer op problemen, omdat niet elk geval van *daar* een even duidelijke voegwoordelijke dan wel betrekkelijke interpretatie heeft. Mijns inziens is bij de gevallen waarin *daar* als ‘omdat’ of ‘aangezien’ gelezen kan worden, zoals in voorbeeld (14), de locatieve interpretatie geheel afwezig, in elk geval in alle gevallen die ik in mijn corpus ben tegengekomen. Bij de gevallen van *daar* waarbij de ‘terwijl’-interpretatie de voorkeur heeft, kan ik echter vaak nog wel iets van de ‘waar’-interpretatie terugzien, zoals in voorbeeld (15):

(15)danke inmiddels de Heere voor onze gelukkige behoudenis daar zoo veel andere haar leeven hebben moeten laten [...] (Lambertus de Koning, 12 november 1780)

Omdat de voegwoordelijke interpretatie toch de voorkeur verdient, heb ik deze gevallen bij de categorie van *daar* als conjunctie gerekend. Deze interpretatie van *daar* als ‘terwijl’ komt echter maar weinig voor in mijn corpus: zeven van de negentig voorkomens van *daar* als conjunctie hadden deze interpretatie, waardoor deze waarschijnlijk niet al te veel invloed hebben op de interpretatie van de resultaten.

Het probleem van het maken van een indeling in categorieën doet zich ook voor bij de typen betrekkelijke bijzinnen, waarvan de resultaten in paragraaf 4.7 zullen worden besproken. In sommige gevallen is niet meteen duidelijk in welke categorie een bepaalde betrekkelijke bijzin valt. In de volgende zin bijvoorbeeld volgt het ‘proper en wel gelogeer[d]’ zijn en het vinden van een ‘zeer goede tafel’ op het nemen van de intrek (wat duidt op een continuatieve bijzin), maar de bijzin kan daarnaast ook een oordeel geven over de Prins Cardinaal (dat het daar prettig logeren en eten is):

(16)[...] alwaar wy onze intrek namen in de Prins Cardinaal, alwaar wy zeer proper en wel gelogeert waaren, en ook een zeer goede tafel vonden, [...] (Margaretha Aletta Martens, 1782)

De subjectieve interpretatie lijkt mij in dit soort gevallen de meest voor de hand liggende, en daarom zijn deze gevallen bij deze categorie betrekkelijke bijzinnen gerekend.

4 Resultaten

In totaal kwamen in het corpus dat voor dit onderzoek is gebruikt 728 gevallen van een betrekkelijk bijwoord of een betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord voor, verdeeld over de twee perioden, drie genres, twee genders, vier regio's en vijf categorieën die voor dit onderzoek zijn onderscheiden (zie het vorige hoofdstuk). In de volgende paragraaf worden allereerst de synchrone en diachrone resultaten voor het onderzochte corpus als geheel besproken, waarna in de paragrafen 4.2, 4.3 en 4.4 de resultaten gepresenteerd en geanalyseerd worden voor de invloed van de externe variabelen genre, gender en regio op het gebruik van de verschillende vormen van de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. In paragraaf 4.5 en 4.6 komt de invloed van de interne factoren splitsing en bijzinstype aan bod en tot slot komt er in paragraaf 4.7 nog één externe factor aan de orde, de normatieve traditie, waarvoor de resultaten uit enkele van de voorgaande paragrafen (algemene resultaten, genre, gender en splitsing) worden gebruikt.

4.1 Algemeen en diachrone ontwikkeling

In tabel 4 hieronder zijn de resultaten voor de twee perioden voor zowel de betrekkelijke bijwoorden als de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden voor alle drie de genres bij elkaar genomen. Om de veronderstelde ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen te kunnen onderzoeken, zijn de verschillende vormen van de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in twee groepen ingedeeld: *alwaar*, *waar* en *waar*- (*waar* plus een voorzetsel, al dan niet gesplitst) zijn ingedeeld bij de *w*-vormen en de voorkomens van *daar* en *daar*- (*daar* plus een voorzetsel, al dan niet gesplitst) zijn bij de resultaten voor de *d*-vormen meegenomen.

	Periode I (1770-1790)	Periode II (1820-1840)
<i>w</i> -vorm	247 (70,4%)	282 (74,8%)
<i>d</i> -vorm	104 (29,6%)	95 (25,2%)
<i>totaal</i>	351 (100%)	377 (100%)

Tabel 4. Voorkomens en percentages van betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden in het gehele corpus in de perioden 1770-1790 en 1820-1840

De resultaten laten zien dat in beide perioden de *w*-vormen bij de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden een stuk frequenter zijn in het corpus dan de *d*-vormen. Ook is er een lichte toename te zien, van ongeveer 4,4 procent, in het gebruik van de *w*-vormen, en dus eenzelfde lichte afname van *d*-vormen in de negentiende-eeuwse periode ten

opzichte van de achttiende-eeuwse periode. Een chikwadraattoets laat echter zien dat dit verschil tussen de achttiende en negentiende eeuw niet significant is ($X^2(1) = 1,7964, p > .05$). Op basis van deze resultaten is er dus geen sprake van hard bewijs dat het gebruik van *w*-vormen bij betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden toeneemt ten koste van *d*-vormen in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw. Dit resultaat geldt echter alleen voor de *d*- en *w*-vormen in het algemeen; op basis hiervan kan niets worden gezegd over het gebruik en de ontwikkeling van elk van de categorieën van de betrekkelijke woorden die ik heb onderscheiden, bijvoorbeeld over de ontwikkeling van *alwaar* in tegenstelling tot *waar* en het verschil tussen betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. De resultaten van tabel 1 zijn alleen bedoeld om een overzicht te geven van de voorkomens van *d*- en *w*-vormen in het onderzochte corpus als geheel, en die geven aan dat voor alle voorkomens en varianten van *waar* en *daar* als betrekkelijke woorden in dit corpus geldt dat in beide perioden *w*-vormen sterk in de meerderheid zijn in vergelijking met *d*-vormen en dat het percentage *w*-vormen ten opzichte van *d*-vormen in het negentiende-eeuwse corpus een kleine, en daardoor niet-significante, toename laat zien ten opzichte van het achttiende-eeuwse corpus.

Als de resultaten uit tabel 4 verder worden uitgesplitst in de verschillende categorieën van de betrekkelijke woorden (*alwaar*, *waar* en *daar* als betrekkelijke bijwoorden en *waar*- en *daar*- als betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden), is tabel 5 het resultaat. De eerste kolom met aantallen en percentages geeft aan welk aandeel de verschillende categorieën van de betrekkelijke woorden (*alwaar*, *waar*, *daar*, *waar*- en *daar*-) hebben in het totale aantal voorkomens van het soort betrekkelijke woord (betrekkelijk bijwoord of betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord) waar ze onder vallen; de tweede kolom met aantallen en percentages geeft het aandeel weer dat het totale aantal voorkomens van elk van de twee soorten betrekkelijke woorden heeft in het totaal van alle onderzochte betrekkelijke woorden samen.

	Periode I (1770-1790)		Periode II (1820-1840)	
<i>alwaar</i>	35 (22,6%)		53 (21,9%)	
<i>waar</i>	51 (32,9%)		101 (41,7%)	
<i>daar</i>	69 (44,5%)		88 (36,4%)	
<i>subtotaal betr.bw.</i>	155 (100%)	155 (44,2%)	242 (100%)	242 (64,2%)
<i>waar</i> -	161 (82,1%)		128 (94,8%)	
<i>daar</i> -	35 (17,9%)		7 (5,2%)	
<i>subtotaal betr.vnw.bw.</i>	196 (100%)	196 (55,8%)	135 (100%)	135 (35,8%)
<i>totaal</i>	351	351 (100%)	377	377 (100%)

Tabel 5. Voorkomens en percentages van de verschillende categorieën betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden in het gehele corpus in de perioden 1770-1790 en 1820-1840

Opvallend is allereerst dat de percentages in de tweede kolom laten zien dat het gebruik van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in het onderzochte corpus afneemt in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw, terwijl het gebruik van betrekkelijke bijwoorden in dezelfde tijd juist toeneemt. Daarnaast is in de eerste kolom bij de resultaten van de betrekkelijke bijwoorden te zien dat het gebruik van *alwaar* in beide perioden duidelijk verschilt van dat van *waar*: in de eerste periode komt *waar* ongeveer de helft keer meer voor dan *alwaar* en in de tweede periode ongeveer twee keer zo vaak. Ook is opvallend dat het aandeel *alwaar* in alle voorkomens van de betrekkelijke bijwoorden in beide perioden ongeveer gelijk is, terwijl het gebruik van *waar* in dezelfde tijd toeneemt en het gebruik van *daar* afneemt.

Bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden is er in de negentiende eeuw ook een toename te zien van *w*-vormen en een afname van *d*-vormen ten opzichte van de achttiende eeuw, maar een duidelijk verschil tussen de betrekkelijke bijwoorden *waar* en *daar* aan de ene kant en de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden *waar*- en *daar*- aan de andere kant is dat het percentage *d*-vormen bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in beide perioden een stuk lager ligt vergeleken met de betrekkelijke bijwoorden (17,9 tegenover 44,5 procent in de achttiende eeuw en 5,2 tegenover 36,4 procent in de negentiende eeuw), en het percentage *w*-vormen ligt dan vanzelfsprekend hoger bij de voornaamwoordelijke bijwoorden dan bij de bijwoorden. Het lijkt er dus op dat het gebruik van *d*-vormen bij betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden eerder plaatsmaakt voor de *w*-vormen dan bij de betrekkelijke bijwoorden het geval is, iets wat Van der Horst (2008:1510) ook al suggereerde (zie paragraaf 2.1). Er is echter een factor die wel bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden maar niet bij de betrekkelijke bijwoorden een rol speelt bij de keuze voor een *d*- of *w*-vorm: het al dan niet gesplitst zijn van het voornaamwoordelijk bijwoord (zie paragraaf 2.5 en de resultaten van het onderzoek naar splitsing in paragraaf 4.5 hieronder). Door deze factor is het lastig een vergelijking tussen de twee categorieën betrekkelijke woorden te maken, want splitsing is dus ook van invloed op de resultaten van de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden die hier zijn besproken. Hierdoor is het eigenlijk niet duidelijk of de twee soorten betrekkelijke woorden zich anders gedragen ten opzichte van elkaar.

Een aspect waar tot nu toe ook nog geen rekening mee is gehouden, betreft de twee categorieën *daar* die in het vorige hoofdstuk zijn geïntroduceerd. *Daar* kan in de achttiende en negentiende eeuw niet alleen als zuiver betrekkelijk bijwoord optreden als eerste woord in een bijzin, maar kan ook dienstdoen als conjunctie. Tot nu toe zijn deze twee gebruiken van *daar* steeds samengenomen, maar een splitsing in twee categorieën *daar* is ook gerechtvaardigd, want de conjunctie is een grammaticaliseerde vorm van het betrekkelijk bijwoord, waarmee

die gezien kan worden als een woord dat een ander soort functie vervult in de zin dan het puur betrekkelijke *daar* (zie het vorige hoofdstuk). De resultaten uit tabel 5 zijn daarom nogmaals opgenomen in tabel 6, maar dit keer met de voorkomens van *daar* uitgesplitst in de twee genoemde categorieën.

	Periode I (1770-1790)		Periode II (1820-1840)	
<i>alwaar</i>	35 (22,6%)		53 (21,9%)	
<i>waar</i>	51 (32,9%)		101 (41,7%)	
<i>daar betr.bw.</i>	60 (38,7%)		7 (2,9%)	
<i>daar conjunctie</i>	9 (5,8%)		81 (33,5%)	
<i>subtotaal betr.bw.</i>	155 (100%)	155 (44,2%)	242 (100%)	242 (64,2%)
<i>waar-</i>	161 (82,1%)		128 (94,8%)	
<i>daar-</i>	35 (17,9%)		7 (5,2%)	
<i>subtotaal betr.vnw.bw.</i>	196 (100%)	196 (55,8%)	135 (100%)	135 (35,8%)
<i>totaal</i>	351	351 (100%)	377	377 (100%)

Tabel 6. Voorkomens en percentages van de verschillende categorieën betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden inclusief *daar* als conjunctie in het gehele corpus in de perioden 1770-1790 en 1820-1840

Tabel 6 laat duidelijk zien dat de twee categorieën *daar* zich heel anders gedragen ten opzichte van elkaar. Het aantal gevallen van *daar* in de puur relatieve functie is drastisch afgenomen in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw, van zestig naar zeven gevallen, terwijl het totale aantal betrekkelijke bijwoorden juist is toegenomen. Een verklaring voor deze toename lijkt echter voor een groot deel veroorzaakt te worden door het gebruik van *daar* als conjunctie, dat in tegenstelling tot *daar* in de betekenis ‘waar’ een opvallende stijging laat zien in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw. Het lijkt er met andere woorden op dat er aan de ene kant sprake is van een afname van het gebruik van *daar* als betrekkelijk bijwoord en aan de andere kant een toename van het gebruik van *daar* als conjunctie in de negentiende eeuw.

Een verklaring voor de toename van *daar* als conjunctie is moeilijk vast te stellen en valt ook buiten het doel van dit onderzoek. Een kleine suggestie is dat met de toename van *daar* het gebruik van gelijksoortige conjuncties, zoals *dewijl* en *terwijl*, afneemt. Bij een snelle inspectie van het corpus dagboeken op voorkomens van deze twee voegwoorden kon dit echter niet worden vastgesteld: er kwamen twee gevallen van *dewijl* en zes van *terwijl* voor in de achttiende-eeuwse periode tegenover drie voorkomens van *dewijl* en zes van *terwijl* voor de negentiende eeuw.⁵ De frequentie waarmee deze voegwoorden voorkomen is dus opvallend

⁵ Gezocht is op *terw* en *dew*, zodat de spellingsvarianten van de ij geen invloed zouden hebben op de resultaten.

gelijk voor de beide perioden en het is daarmee niet vast te stellen dat het gebruik van deze voegwoorden iets te maken heeft met de toename van het gebruik van *daar* in de negentiende eeuw.

Wat de verklaring voor de stijging van *daar* als conjunctie ook is, duidelijk is dat er een ander beeld van het gebruik van *daar* als betrekkelijk bijwoord ontstaat als de twee soorten *daar* worden gesplitst. Als de categorie *daar* als conjunctie helemaal buiten beschouwing wordt gelaten, lijken de verschillen tussen *daar* als betrekkelijk bijwoord en *daar-* als betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord in elk geval in de negentiende-eeuwse periode veel kleiner. Als de voorkomens van *daar* als conjunctie van het totaal aantal betrekkelijke bijwoorden wordt afgetrokken, zijn er 146 ‘zuivere’ betrekkelijke bijwoorden in de achttiende eeuw en 161 in de negentiende eeuw. In de achttiende eeuw wordt nog 41,1 procent van deze betrekkelijke bijwoorden (60 gevallen) met een *d*-vorm geschreven, tegenover 17,9 procent *daar-* bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Hier is dus nog steeds een duidelijk verschil tussen betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden: bij de laatste soort lijkt de verandering van *d-* naar *w*-vormen al veel verder gevorderd. In de negentiende eeuw echter is nog ongeveer 4,3 procent van de betrekkelijke bijwoorden zonder de categorie *daar* als conjunctie een *d*-vorm (7 van de 161 voorkomens) tegenover 5,2 procent bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. In de tweede periode lijkt het verschil tussen betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden wat betreft het gebruik van *d-* en *w*-vormen dus verdwenen te zijn en is de verhouding tussen *d-* en *w*-vormen bij beide ongeveer gelijk, waarbij de *d*-vormen nog maar marginaal aanwezig zijn. Overigens geeft een chikwadraattoets met de resultaten uit tabel 4 maar met weglating van de voorkomens die in de categorie *daar* als conjunctie zijn ondergebracht wel een significant resultaat voor de ontwikkeling van *d-* naar *w*-vormen in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw: $X^2(1) = 59,501$, $p < .05$. Er is dus sprake van een significante afname van *d*-vormen in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw.

Samenvattend geven de resultaten die in deze paragraaf zijn besproken aan welke vormen van de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden aanwezig zijn en hoe deze verschillende vormen zich tot elkaar verhouden in het onderzochte corpus als geheel. Hieruit komt naar voren dat de onderscheiden categorieën zich elk anders gedragen, hoewel hun gebruik in de beide perioden relatief stabiel blijft. Zo blijkt het betrekkelijk bijwoord *alwaar* in de beide onderzochte perioden minder vaak gebruikt te worden dan *waar*. Verder hebben de *w*-vormen in beide perioden de overhand ten opzichte van de *d*-vormen, hoewel ze in eerste instantie, in tegenstelling tot wat de verwachting was, niet

significant in frequentie toenemen ten koste van de *d*-vormen in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw. Ook is opvallend dat het betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoord *daar*- in verhouding tot *waar*- minder vaak lijkt voor te komen dan het betrekkelijke bijwoord *daar* in verhouding tot (*al*)*waar*. Als de resultaten voor *daar* echter in twee categorieën worden gesplitst, blijkt dat het voegwoordelijke gebruik van *daar* een toename laat zien in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw, terwijl dit woord in de functie van betrekkelijk bijwoord afneemt. Als het voegwoordelijke gebruik buiten beschouwing wordt gelaten, is de toename van *w*-vormen ten koste van *d*-vormen wel significant, en is het verschil in de verhouding tussen *d*- en *w*-vormen tussen betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden alleen duidelijk in de achttiende eeuw; in de negentiende eeuw komen *d*-vormen bij beide soorten betrekkelijke woorden nauwelijks meer voor.

Met dit algemene beeld in het achterhoofd zal in de volgende paragrafen worden ingegaan op de andere factoren die, naast periode, een rol kunnen hebben gespeeld bij het gebruik en de ontwikkeling van de verschillende vormen van de betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. In de volgende paragraaf, waarin de invloed van genre wordt besproken, zal de indeling in categorieën zoals die wordt gebruikt in tabel 6 worden aangehouden, waardoor de resultaten niet alleen apart worden besproken voor de drie genres, maar ook de verschillende vormen van het betrekkelijk bijwoord en het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord apart worden weergegeven.

4.2 Genrevariatie

In tabel 7 op de volgende pagina zijn de resultaten opgenomen voor de betrekkelijke bijwoorden in de drie genres die zijn onderzocht – kranten, dagboeken en brieven – voor de beide perioden. In overeenstemming met de categorie-indeling die in het vorige hoofdstuk is toegelicht en die in tabel 6 in de vorige paragraaf is gehanteerd, worden de resultaten van *alwaar* gescheiden van die van *waar* weergegeven en wordt de categorie *daar* in tweeën gesplitst, hoewel voor de volledigheid ook de resultaten voor de gehele categorie *daar* worden weergegeven onder het kopje ‘totaal daar’. Voor de overzichtelijkheid zijn de resultaten voor de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden niet in deze tabel opgenomen; deze worden later in deze paragraaf apart gepresenteerd en besproken.

	Periode I (1770-1790)				Periode II (1820-1840)			
	kranten	dag-boeken	brieven	<i>totaal</i>	kranten	dag-boeken	brieven	<i>totaal</i>
<i>alwaar</i>	12 (60,0%)	18 (15,8%)	5 (23,8%)	35 (22,6%)	6 (31,6%)	45 (26,6%)	2 (3,7%)	53 (21,9%)
<i>waar</i>	3 (15,0%)	45 (39,5%)	3 (14,3%)	51 (32,9%)	3 (15,8%)	86 (50,9%)	12 (22,2%)	101 (41,7%)
<i>daar</i> <i>betr.bw.</i>	2 (10,0%)	51 (44,7%)	7 (33,3%)	60 (38,7%)	0 (0%)	7 (4,1%)	0 (0%)	7 (2,9%)
<i>daar</i> <i>conjunctie</i>	3 (15,0%)	0 (0%)	6 (28,6%)	9 (5,8%)	10 (52,6%)	31 (18,3%)	40 (74,1%)	81 (33,5%)
<i>totaal</i> <i>daar</i>	5 (25,0%)	51 (44,7%)	13 (61,9%)	69 (44,5%)	10 (52,6%)	38 (22,5%)	40 (74,1%)	88 (36,4%)
<i>totaal</i>	20 (100%)	114 (100%)	21 (100%)	155 (100%)	19 (100%)	169 (100%)	54 (100%)	242 (100%)

Tabel 7. Voorkomens en percentages van betrekkelijke bijwoorden in kranten, dagboeken en brieven in de perioden 1770-1790 en 1820-1840

Bij de resultaten van de onderzochte achttiende-eeuwse periode zijn al twee opvallende verschillen tussen de genres te zien. Het eerste verschil betreft het gebruik van *alwaar*: in de kranten wordt dit betrekkelijke bijwoord in meer dan de helft van de betrekkelijke bijzinnen gebruikt, terwijl bij de brieven en zeker bij de dagboeken het percentage *alwaar* veel lager ligt op 23,8 respectievelijk 15,8 procent. Daarnaast is te zien dat de samengenomen categorie *daar* het hoogste percentage heeft bij de brieven (61,9 procent) en het laagste bij de kranten (25,0 procent). Het hoge percentage *daar* bij de brieven wordt echter voor een groot deel veroorzaakt door de gevallen waarin *daar* als conjunctie wordt gebruikt; dit is in het genre brieven vaker het geval dan in de kranten en dagboeken. In dit laatste genre is zelfs geen enkel geval van *daar* als conjunctie aanwezig.

Ook in de negentiende-eeuwse periode is er een verschil tussen de drie genres in het gebruik van *alwaar* en *daar*, maar dit is niet gelijk aan de genreverschillen die er in de achttiende eeuw waren. *Alwaar* wordt van de drie genres nog steeds het vaakst gebruikt in de kranten, hoewel het aandeel dat *alwaar* in het totaal van de betrekkelijke woorden inneemt met 31,6 procent lager is dan in de periode ervoor. Ook het percentage *alwaar* in de brieven is afgenomen met zo'n twintig procent, terwijl dit woord in de dagboeken juist frequenter als inleider van een betrekkelijke bijzin wordt gebruikt dan in de achttiende-eeuwse periode. Daarmee bevat dit laatste genre een hoger aandeel *alwaar* dan de brieven uit de negentiende eeuw, in tegenstelling tot de achttiende eeuw.

Wat betreft het gebruik van *daar* (als totale categorie) in het negentiende-eeuwse corpus is te zien dat dat net als in de achttiende eeuw het hoogste is in het genre brieven met 74,1

procent, maar het percentage voor deze categorie is het laagste voor het genre dagboeken (22,5 procent), terwijl de kranten in de achttiende eeuw juist het laagste percentage *daar* hadden. Daarnaast is te zien dat het percentage ‘totaal daar’ in de kranten en brieven gestegen is in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw: bij de kranten van 25,0 naar 52,6 procent en bij de brieven van 61,9 naar 74,1 procent. Deze stijging van het gebruik van *daar* lijkt, in overeenstemming met wat voor de algemene resultaten in de vorige paragraaf was gevonden, geheel aan het gebruik van *daar* als conjunctie te liggen. In alle drie de genres stijgt het gebruik van *daar* in deze functie, zowel absoluut als relatief. In de kranten en brieven komt *daar* als conjunctie in de negentiende eeuw zelfs vaker voor dan relatief *waar* en *alwaar* samen: negen gevallen van (*al*)*waar* tegenover tien van *daar* als conjunctie bij de kranten en veertien keer (*al*)*waar* tegenover veertig keer *daar* als conjunctie bij de brieven. Het aantal gevallen van *daar* in de puur relatieve functie in alle drie de genres neemt daarentegen af in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw; in het corpus kranten en brieven is zelfs geen enkele niet-conjunctieve *d*-vorm meer te vinden. Het is echter bij deze laatste twee genres zo dat er weinig betrekkelijke bijwoorden in het corpus aanwezig waren: ook *alwaar* en *waar* samen zijn maar met negen respectievelijk veertien voorkomens gerepresenteerd, tegenover 131 gevallen in het corpus dagboeken. Het is daarom lastig conclusies over het gebruik van de betrekkelijke bijwoorden aan deze genres te verbinden en daarmee een vergelijking te maken tussen de drie genres, maar gebaseerd op deze resultaten is er geen duidelijk verschil te zien tussen de genres: in het corpus kranten, dagboeken en brieven is *daar* in de betekenis ‘waar’ een vorm die niet of nauwelijks meer voorkomt in de onderzochte negentiende-eeuwse periode. Het verschil tussen de genres is wel iets duidelijker in de achttiende-eeuwse periode, omdat in kranten *daar* al een stuk minder vaak voorkomt dan in de dagboeken en brieven. Deze laatste twee genres liggen echter wat betreft het gebruik van *daar* dicht bij elkaar. Dit is ook goed te zien in tabel 8 op de volgende pagina, waar de resultaten voor *daar* in de functie van conjunctie zijn weggelaten. Tabel 8 maakt dus een vergelijking mogelijk tussen de verschillende vormen die duidelijk de functie van betrekkelijk bijwoord in de zin vervullen.

	Periode I (1770-1790)				Periode II (1820-1840)			
	kranten	dag-boeken	brieven	<i>totaal</i>	kranten	dag-boeken	brieven	<i>totaal</i>
<i>alwaar</i>	12 (70,6%)	18 (15,8%)	5 (33,3%)	35 (24,0%)	6 (66,7%)	45 (32,6%)	2 (14,3%)	53 (32,9%)
<i>waar</i>	3 (17,6%)	45 (39,5%)	3 (20,0%)	51 (34,9%)	3 (33,3%)	86 (62,3%)	12 (85,7%)	101 (62,7%)
<i>daar</i> <i>betr.bw.</i>	2 (11,8%)	51 (44,7%)	7 (46,7%)	60 (41,1%)	0 (0%)	7 (5,1%)	0 (0%)	7 (4,3%)
<i>totaal</i>	17 (100%)	114 (100%)	15 (100%)	146 (100%)	9 (100%)	138 (100%)	14 (100%)	161 (100%)

Tabel 8. Voorkomens en percentages betrekkelijke bijwoorden zonder de categorie *daar conjunctie* in kranten, dagboeken en brieven in de perioden 1770-1790 en 1820-1840

Uit deze tabel komt een verschil tussen de genres naar voren wat betreft het gebruik van *daar* in de achttiende eeuw dat niet precies gelijk is aan de resultaten in tabel 7: de kranten vertonen de minste *d*-vormen, gevolgd door de dagboeken en de meeste *d*-vormen zijn in de brieven te vinden. In tabel 7 lag het percentage *daar* in brieven juist tussen dat van de kranten en dagboeken in. Het verschil tussen de dagboeken en brieven in tabel 8 is echter niet groot, terwijl het verschil tussen de kranten aan de ene kant en de dagboeken en brieven aan de andere kant met een verschil van meer dan dertig procent wel duidelijk is. Verder is in tabel 8 voor de negentiende eeuw nu een duidelijk en gerelateerd verschil te zien tussen de genres in het gebruik van *alwaar* en *waar*: *alwaar* wordt het vaakst gebruikt in kranten, daarna in dagboeken en daarna in brieven; bij *waar* is dit precies omgekeerd. Deze relatie was in tabel 7 niet duidelijk te zien. Ook bij deze tabel moet er echter weer op gewezen worden dat de resultaten voor de kranten en brieven op maar weinig voorkomens zijn gebaseerd.

Toch komt het beeld dat uit tabel 8 en vooral uit de resultaten voor de negentiende eeuw naar voren komt vrij goed overeen met de hypothesen die in hoofdstuk 2 zijn opgesteld op basis van de literatuur. In paragraaf 2.2 is betoogd dat de privébrief als het spreektaaligste genre van alle drie de genres wordt beschouwd, terwijl kranten juist tot het formeelste genre behoren. Het is dan ook opvallend dat *alwaar*, dat wel is bestempeld als de formele variant van het ‘gewone’ *waar* (zie paragraaf 2.2 en Rutten 2010:15), in de negentiende eeuw het vaakst in kranten voorkomt en het minst vaak in brieven, terwijl *daar*, de ouderwetse en spreektaalige variant (Van der Horst 2008:1900-1901), in de achttiende eeuw in het formeelste genre het minst voorkomt en in de negentiende eeuw bijna geheel uit alle drie de schriftelijke genres is verdwenen. Met name de negentiende-eeuwse resultaten lijken dus het beeld te bevestigen dat *daar* als spreektaalig en ouderwets werd ervaren en in de schrijftaal grotendeels werd vermeden. Ook blijkt dat *alwaar* inderdaad de formele variant was van *waar*; *waar* op zijn beurt kan als de

meer neutrale en alledaagse variant van het betrekkelijk bijwoord gezien worden, aangezien deze vorm in de informelere genres en met name in de brieven veruit de meest gebruikte vorm is.

Duidelijk is ook dat door het weglaten van de voorkomens van het voegwoordelijke gebruik van *daar* de resultaten nogal een ander beeld kunnen geven dan als deze voorkomens wel in de resultaten van de betrekkelijke bijwoorden worden verwerkt. De verschillende interpretaties die aan het woord *daar* gegeven kunnen worden en de vraag of deze beter wel of niet meegenomen kunnen worden in de vergelijking van de verschillende vormen leveren dus nogal wat onduidelijkheid op bij de interpretatie van de resultaten van de betrekkelijke bijwoorden (zie voor verdere discussie hierover het volgende hoofdstuk). Voor de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden bestaat dit probleem niet en hier zijn de resultaten dan ook iets eenduidiger. In tabel 9 zijn de voorkomens van de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden met *w*- en *d*-vormen weergegeven voor alle drie de genres en de twee perioden.

	Periode I (1770-1790)				Periode II (1770-1790)			
	kranten	dag-boeken	brieven	<i>totaal</i>	kranten	dag-boeken	brieven	<i>totaal</i>
<i>waar</i> -	50 (94,3%)	77 (83,7%)	34 (66,7%)	161 (82,1%)	47 (100%)	49 (96,1%)	32 (86,5%)	128 (94,8%)
<i>daar</i> -	3 (5,7%)	15 (16,3%)	17 (33,3%)	35 (17,9%)	0 (0%)	2 (3,9%)	5 (13,5%)	7 (5,2%)
<i>totaal</i>	53 (100%)	92 (100%)	51 (100%)	196 (100%)	47 (100%)	51 (100%)	37 (100%)	135 (100%)

Tabel 9. Voorkomens en percentages van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in kranten, dagboeken en brieven in de perioden 1770-1790 en 1820-1840

Bij de betrekkelijke bijzinnen die worden ingeleid door *waar* in combinatie met een voorzetsel of *daar* en een voorzetsel is een duidelijk verschil te zien tussen de drie genres: *daar* plus voorzetsel komt in de kranten in de achttiende eeuw al nauwelijks meer voor – in 5,7 procent van de gevallen – en is in de negentiende eeuw helemaal niet meer in het corpus aangetroffen. Daarmee is dit het genre met de minste *d*-vormen. De brieven scoren in zowel de achttiende als de negentiende eeuw het hoogst op het gebied van de *d*-vormen in vergelijking met de kranten en dagboeken. In beide perioden zit het gebruik van *d*-vormen in de dagboeken tussen de twee andere genres in.

Vooraf bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden is dus te zien dat de kranten vooroplopen in het gebruik van de *w*-vormen; de brieven blijken het conservatiefst te zijn en de dagboeken nemen de middenpositie in. Dit geldt voor zowel de achttiende als de negentiende eeuw. Bij de betrekkelijke bijwoorden zijn de verschillen tussen de drie genres niet

zo duidelijk. Alleen in de achttiende eeuw is voor *daar* in de functie van betrekkelijk bijwoord eenzelfde verdeling te zien tussen de drie genres, met kranten als het genre met de minste *d*-vormen en brieven als het genre met de meeste *d*-vormen (hoewel de dagboeken en brieven qua percentage vrij dicht bij elkaar liggen). Ook is opvallend dat *alwaar* in kranten vaker wordt gebruikt dan in dagboeken en brieven. Door de weinige resultaten van betrekkelijke bijwoorden die de kranten en brieven opleverden is het echter moeilijk conclusies aan deze resultaten te verbinden. Het is daarom ook moeilijk om de resultaten voor de betrekkelijke bijwoorden te vergelijken met die voor de betrekkelijke voornaamwoordelijk bijwoorden, maar opvallend is wel dat het percentage *daar* als betrekkelijk bijwoord (tabel 8) telkens hoger is dan het percentage *daar*- als betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord (tabel 9), behalve bij het genre kranten in de negentiende eeuw, waar de percentages gelijk zijn, en bij het genre brieven in de negentiende eeuw, waar geen betrekkelijke bijwoorden met een *d*- zijn aangetroffen maar wel 13,5 procent van de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden een *d*-vorm is. Net als de resultaten in de vorige paragraaf lijken deze resultaten er dus op te wijzen dat de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen anders verloopt bij de betrekkelijke bijwoorden dan bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden.

Zoals in paragraaf 2.2 besproken, was de verwachting van De Schutter & Kloots (2000) in hun onderzoek naar genreverschil in de zeventiende eeuw op het gebied van het gebruik van *d*- en *w*-vormen bij relatieve woorden dat *d*-vormen een formelere status hadden dan *w*-vormen in de zeventiende eeuw. Formelere genres zouden dan meer *d*-vormen moeten bevatten dan *w*-vormen. Bij een vergelijking tussen de genres lyrische poëzie, literair proza en toneelteksten werd deze hypothese bevestigd, want lyrische poëzie, die als een formeler genre werd beschouwd dan de andere, vertoonde meer *d*-vormen in vergelijking met proza en toneelteksten. De resultaten die uit het huidige onderzoek naar achttiende- en negentiende-eeuws taalgebruik naar voren komen, geven precies het tegenovergestelde beeld. Van de drie besproken genres – kranten, dagboeken en brieven – zouden kranten als het formeelste genre kunnen worden gezien (zie paragraaf 2.2). In dit genre kwamen echter over het algemeen de meeste *w*-vormen voor in vergelijking met de dagboeken en brieven, in zowel de achttiende als de negentiende eeuw. Wat dit betreft komen de resultaten dus meer overeen met het tweede onderzoek van De Schutter & Kloots (2000), waarin binnen het genre toneelteksten tragedies en komedies met elkaar werden vergeleken, waarbij de tragedie als het formeelste genre werd gezien, maar waarin meer *w*-vormen voorkwamen dan in de informelere komedies. Zowel in het huidige onderzoek naar achttiende- en negentiende-eeuwse genres als in het onderzoek van De Schutter & Kloots (2000) naar zeventiende-eeuwse toneelteksten komt dus naar voren dat de *w*-vormen geen

informeel taalkenmerk zijn, omdat ze juist meer voorkomen in de formelere genres. Daarnaast blijkt *alwaar* duidelijk een formele variant van het betrekkelijke bijwoord te zijn, die meer in de formelere genres (kranten) voorkomt, terwijl *waar* in de negentiende eeuw de gewone vorm van het betrekkelijke bijwoord in dagboeken en brieven is geworden en *daar* bijna geheel is verdwenen.

4.3 Gendervariatie

Zoals in het vorige hoofdstuk is vermeld, zijn in de deelcorpora dagboeken en brieven teksten opgenomen van zowel mannelijke als vrouwelijke schrijvers. Aangezien er bij de dagboeken geen één-op-één-verhouding mogelijk was tussen het aantal woorden van mannelijke en vrouwelijke schrijvers, zullen de resultaten in deze paragraaf niet alleen uitgesplitst worden naar gender, maar ook naar genre. Omdat de resultaten bij het genre brieven daardoor nogal laag uitvallen, heb ik daarnaast ook de resultaten voor de dagboeken en brieven samen berekend. De resultaten hiervan voor periode I (1770-1790) staan in tabel 10 en die van periode II (1820-1840) in tabel 11 op de volgende pagina. Ook hier zijn weer alleen de resultaten van de betrekkelijke bijwoorden gegeven; die van de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden volgen daarna.

	dagboeken man	dagboeken vrouw	brieven man	brieven vrouw	<i>totaal</i> <i>man</i>	<i>totaal</i> <i>vrouw</i>
<i>alwaar</i>	11 (17,7%)	7 (13,5%)	5 (33,3%)	0 (0%)	16 (20,8%)	7 (12,1%)
<i>waar</i>	35 (56,5%)	10 (19,2%)	3 (20,0%)	0 (0%)	38 (49,4%)	10 (17,2%)
<i>daar betr.bw.</i>	16 (25,8%)	35 (67,3%)	5 (33,3%)	2 (33,3%)	21 (27,3%)	37 (63,8%)
<i>daar conjunctie</i>	0 (0%)	0 (0%)	2 (13,3%)	4 (66,7%)	2 (2,6%)	4 (6,9%)
<i>totaal daar</i>	16 (25,8%)	35 (67,3%)	7 (46,7%)	6 (100%)	23 (29,9%)	41 (70,7%)
<i>totaal</i>	62 (100%)	52 (100%)	15 (100%)	6 (100%)	77 (100%)	58 (100%)

Tabel 10. Voorkomens en percentages van betrekkelijke bijwoorden in dagboeken en brieven per gender in de periode 1770-1790

	dagboeken man	dagboeken vrouw	brieven man	brieven vrouw	<i>totaal man</i>	<i>totaal vrouw</i>
<i>alwaar</i>	7 (6,4%)	38 (64,4%)	2 (10,0%)	0 (0%)	9 (6,9%)	38 (40,9%)
<i>waar</i>	76 (69,1%)	10 (16,9%)	8 (40,0%)	4 (11,8%)	84 (64,6%)	14 (15,1%)
<i>daar betr.bw.</i>	5 (4,5%)	2 (3,4%)	0 (0%)	0 (0%)	5 (3,8%)	2 (2,2%)
<i>daar conjunctie</i>	22 (20,0%)	9 (15,3%)	10 (50,0%)	30 (88,2%)	32 (24,6%)	39 (41,9%)
<i>totaal daar</i>	27 (24,5%)	11 (18,6%)	10 (50,0%)	30 (88,2%)	37 (28,5%)	41 (44,1%)
<i>totaal betr.bw.</i>	110 (100%)	59 (100%)	20 (100%)	34 (100%)	130 (100%)	93 (100%)

Tabel 11. Voorkomens en percentages van betrekkelijke bijwoorden in dagboeken en brieven per gender in de periode 1820-1840

Wat betreft het betrekkelijk bijwoord *alwaar* is opvallend dat dit in de eerste periode vaker wordt gebruikt door mannen dan door vrouwen, in zowel de dagboeken als de brieven. In de tweede periode echter is het gebruik van *alwaar* in de dagboeken geschreven door vrouwelijke scribenten fors toegenomen: 64,4 procent van alle betrekkelijke bijwoorden afkomstig van vrouwelijke dagboekschrijvers in de negentiende eeuw tegenover 13,5 procent in de achttiende eeuw betreft de vorm *alwaar*. In de brieven van vrouwelijke schrijvers is echter geen verschil tussen beide perioden in het gebruik van *alwaar* (in beide gevallen zijn er geen voorkomens van dit woord aangetroffen). Voor de mannelijke scribenten neemt het aandeel *alwaar* in het geheel van betrekkelijke bijwoorden juist af, niet alleen in de dagboeken, maar ook in de brieven. De stijging in het gebruik van *alwaar* in het corpus dagboeken bij de vrouwen is dus zeer opmerkelijk. Een mogelijke verklaring hiervoor zou de individuele voorkeur van een bepaalde scribent kunnen zijn: aangezien er maar weinig dagboeken voor het onderzoek zijn gebruikt, zeker van vrouwelijke scribenten, hebben de individuele auteurs veel invloed op de uiteindelijke resultaten. Voor de negentiende eeuw bijvoorbeeld zijn in totaal drie dagboekfragmenten van vrouwelijke schrijvers gebruikt, waarvan twee fragmenten – de een geschreven door Margueritte Bossevain en de andere door Maria Verbrugge – zeventien respectievelijk negentien gevallen van *alwaar* bevatten, terwijl het derde dagboekfragment maar twee voorkomens van *alwaar* opleverde.

Hoewel bij *alwaar* dus niet heel duidelijk is hoe het gebruik hiervan precies gerelateerd is aan gender, is er wel een duidelijk genderverschil in het gebruik van *waar* voor beide perioden en genders: mannen gebruiken structureel meer *waar* als betrekkelijk bijwoord dan vrouwen. Gemiddeld voor beide genres schrijven mannen in 49,4 procent van de gevallen *waar* in de

eerste periode en in 64,6 gevallen in de tweede periode, terwijl vrouwen in slechts 17,2 respectievelijk 15,1 procent van de gevallen *waar* gebruiken. Bij de dagboeken van vrouwelijke scribenten is het daarnaast zo dat negen van de tien voorkomens van *waar* in periode I gevallen zijn van *van waar*, waarvan in hoofdstuk 3 al is opgemerkt dat hier de verandering van *d-* naar *w-* sneller lijkt te zijn verlopen dan bij ‘gewoon’ *waar*. Mannen gebruiken gemiddeld dus bijna in alle gevallen meer *alwaar* en altijd meer *waar* dan vrouwen, wat impliceert dat vrouwen dus vaker *daar* gebruiken dan mannen. Als naar de totale resultaten voor *daar* wordt gekeken, is dit ook inderdaad het geval, behalve bij de dagboeken in de negentiende-eeuwse periode. Dit is precies de situatie waarbij de vrouwen meer *alwaar* schrijven dan mannen. Als de twee categorieën *daar* echter met elkaar worden vergeleken, is het beeld iets anders. In de achttiende-eeuwse periode gebruiken vrouwen in totaal veel vaker *daar* als betrekkelijk bijwoord dan mannen (63,8 tegenover 27,3 procent). Dit beeld is ook te zien bij de dagboeken; bij de brieven is er geen verschil tussen de genders in het gebruik van *daar*, hoewel de weinige resultaten van de betrekkelijke bijwoorden voor de brieven geen harde conclusies mogelijk maken.

In elk geval lijkt dit genderverschil in de negentiende-eeuwse periode geheel verdwenen: zowel de mannen als de vrouwen zitten op slechts een paar procent (3,8 respectievelijk 2,2 procent) *daar*-gebruik. Zowel mannelijke als vrouwelijke scribenten lijken dus amper meer *daar* te gebruiken, in elk geval in de betekenis ‘waar’. Opmerkelijk bij de dagboeken is wel dat de beide genders een ander alternatief voor *daar* kiezen: de mannen gebruiken vooral *waar* (in 69,1 procent van de gevallen tegenover 6,4 procent *alwaar*) terwijl de vrouwen *daar* als betrekkelijk bijwoord hebben vervangen door *alwaar* in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw (64,4 procent *alwaar* tegenover 16,9 procent *waar*). De variant van *daar* die als conjunctie wordt gebruikt wordt, zoals eerder al vastgesteld, veel vaker gebruikt in de negentiende-eeuwse periode, en opvallend is dat deze vorm vooral veel voorkomt in brieven van vrouwelijke scribenten, niet alleen in de tweede periode (zo’n 88,2 procent van alle betrekkelijke bijwoorden geschreven door vrouwen), maar ook al in de eerste periode (66,7 procent). Bij de dagboeken lijkt *daar* als conjunctie bij mannelijke en vrouwelijke schrijvers ongeveer even vaak voor te komen.

Het beeld dat uit de betrekkelijke bijwoorden naar voren komt dat er alleen in de achttiende eeuw een duidelijk genderverschil is waarbij vrouwen meer *d*-vormen schrijven dan mannen, wordt grotendeels bevestigd door de resultaten van de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden, die op de volgende pagina in tabel 12 (voor de periode 1770-1790) en 13 (voor de periode 1820-1840) worden gepresenteerd.

	dagboeken man	dagboeken vrouw	brieven man	brieven vrouw	<i>totaal</i> <i>man</i>	<i>totaal</i> <i>vrouw</i>
<i>waar-</i>	53 (84,1%)	24 (82,8%)	24 (82,8%)	10 (45,5%)	77 (83,7%)	34 (66,7%)
<i>daar-</i>	10 (15,9%)	5 (17,2%)	5 (17,2%)	12 (54,5%)	15 (16,3%)	17 (33,3%)
<i>totaal</i>	63 (100%)	29 (100%)	29 (100%)	22 (100%)	92 (100%)	51 (100%)

Tabel 12. Voorkomens en percentages van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in dagboeken en brieven per gender in de periode 1770-1790

	dagboeken man	dagboeken vrouw	brieven man	brieven vrouw	<i>totaal</i> <i>man</i>	<i>totaal</i> <i>vrouw</i>
<i>waar-</i>	38 (95,0%)	11 (100%)	22 (88,0%)	10 (83,3%)	60 (92,3%)	21 (91,3%)
<i>daar-</i>	2 (5,0%)	0 (0%)	3 (12,0%)	2 (16,7%)	5 (7,7%)	2 (8,7%)
<i>totaal</i>	40 (100%)	11 (100%)	25 (100%)	12 (100%)	65 (100%)	23 (100%)

Tabel 13. Voorkomens en percentages van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in dagboeken en brieven per gender in de periode 1820-1840

In het totale corpus – dagboeken en brieven samengenomen – schrijven vrouwen in de achttiende eeuw vaker *d*-vormen dan mannen (in 33,3 procent van de gevallen, terwijl dit voor mannen slechts 16,3 procent is). Bij de dagboeken is echter wel opvallend dat de verhouding tussen *waar-* en *daar-* bij beide genders in de achttiende-eeuwse periode nagenoeg gelijk is: de mannen scoren slechts 1,3 procent hoger op het gebruik van *waar-*. Het verschil tussen mannen en vrouwen in het totale corpus wordt dus vooral veroorzaakt door het corpus brieven, waar de vrouwelijke scribenten beduidend vaker een *d*-vorm gebruiken dan de mannelijke briefschrijvers. Dit genderverschil is in de negentiende eeuw echter bijna geheel verdwenen: bij de brieven hebben de vrouwen nog steeds een lager percentage *w*-vormen dan de mannen, maar met een verschil van 4,7 procent vergeleken met een verschil van 37,3 procent in de eerste periode kan wel gezegd worden dat de vrouwen een veel grotere stijging in het gebruik van *w*-vormen laten zien ten opzichte van mannen en dat het genderverschil een stuk kleiner is geworden in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw. Bij de dagboeken scoren de vrouwen zelfs iets hoger op het gebruik van *w*-vormen dan mannen doordat er geen *d*-vormen meer zijn van vrouwelijke scribenten, maar nog wel van mannelijke schrijvers.

Hoewel het mogelijk is dat door de weinige schrijvers die in het corpus dagboeken vertegenwoordigd zijn en de weinige resultaten voor de betrekkelijke woorden die in het corpus brieven zijn aangetroffen de resultaten een vertekend beeld geven, is er dus een aantal

interessante genderverschillen te zien in het onderzochte corpus. Het verschil tussen de genders in de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen is het duidelijkst te zien bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in het genre brieven, waar vrouwen in de achttiende eeuw duidelijk achterlopen in het gebruik van *d*-vormen in vergelijking met mannen. De reden dat het genderverschil voor de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in het corpus dagboeken minder duidelijk is, heeft er misschien weer mee te maken dat er maar weinig scribenten voor het corpus dagboeken gebruikt zijn, waardoor individueel gebruik een grotere rol speelt dan bij de brieven. Dit kan ook de verklaring zijn voor het feit dat er juist een groot genderverschil is gevonden in het gebruik van het betrekkelijke bijwoord *daar* in de achttiende-eeuwse dagboeken, waar vrouwen vaker een *d*-vorm gebruiken dan mannen, terwijl dit in het corpus brieven niet het geval is. In elk geval lijkt de factor gender in de negentiende-eeuwse periode in beide genres nauwelijks meer een rol te spelen, aangezien het verschil in het gebruik van *d*-vormen tussen de genders vergeleken met de achttiende eeuw drastisch is afgenomen.

4.4 Regiovariatie

In de volgende tabellen zijn de resultaten van de betrekkelijke woorden uitgesplitst in de vier onderzochte regio's. Omdat de aantallen per vorm en per regio erg laag zouden uitvallen als deze resultaten ook nog per genre zouden worden uitgesplitst, is ervoor gekozen de resultaten van de drie genres bij elkaar te voegen. Tabel 14 geeft alleen de resultaten voor de betrekkelijke bijwoorden.

	Periode I (1770-1790)				Periode II (1820-1840)			
	Noord-Brabant	Noord-Holland	Zuid-Holland	Utrecht	Noord-Brabant	Noord-Holland	Zuid-Holland	Utrecht
<i>alwaar</i>	8 (18,6%)	6 (14,0%)	4 (15,4%)	17 (39,5%)	0 (0%)	27 (35,1%)	19 (35,2%)	7 (9,1%)
<i>waar</i>	26 (60,5%)	12 (27,9%)	7 (26,9%)	6 (14,0%)	27 (79,4%)	23 (29,9%)	9 (16,7%)	42 (54,5%)
<i>daar</i> <i>betr.bw.</i>	8 (18,6%)	24 (55,8%)	12 (46,2%)	16 (37,2%)	1 (2,9%)	1 (1,3%)	0 (0%)	5 (6,5%)
<i>daar</i> <i>conjunctie</i>	1 (2,3%)	1 (2,3%)	3 (11,5%)	4 (9,3%)	6 (17,6%)	26 (33,8%)	26 (48,1%)	23 (29,9%)
<i>totaal</i> <i>daar</i>	9 (20,9%)	25 (58,1%)	15 (57,7%)	20 (46,5%)	7 (20,6%)	27 (35,1%)	26 (48,1%)	28 (36,4%)
<i>totaal</i>	43 (100%)	43 (100%)	26 (100%)	43 (100%)	34 (100%)	77 (100%)	54 (100%)	77 (100%)

Tabel 14. Voorkomens en percentages van betrekkelijke bijwoorden in het gehele corpus per regio in de perioden 1770-1790 en 1820-1840

Wat direct opvalt aan de resultaten van de betreffende bijwoorden in beide perioden is dat de regio Noord-Brabant met 60,5 procent in de achttiende en 79,4 procent in de negentiende eeuw het hoogste percentage *waar* heeft van alle regio's, en het laagste percentage *daar* (als totale categorie) met 20,9 en 20,6 procent van alle betreffende bijwoorden van Noord-Brabantse schrijvers. Ook in de twee gescheiden categorieën *daar* heeft Noord-Brabant meestal het laagste percentage *d*-vormen, behalve in de achttiende eeuw bij *daar* als conjunctie, waar deze regio een even laag percentage heeft als Noord-Holland, en in de negentiende-eeuwse periode bij *daar* als betrekkelijk voornaamwoord, waar zowel Noord- als Zuid-Holland minder *daar* gebruiken dan Noord-Brabant. Opmerkelijk aan de categorie *daar* als conjunctie is het feit dat het percentage voorkomens voor deze categorie in beide perioden het hoogst is voor Zuid-Holland, en voor Noord-Brabant dus het laagst.

Vooraf het feit dat Noord-Brabant het minste aantal *d*-vormen vertoont bij de categorie *daar* als betrekkelijk bijwoord is opmerkelijk, aangezien de verwachting juist was dat Noord-Brabant het hoogste percentage *daar*-gebruik zou vertonen omdat de huidige Brabantse dialecten ook nog steeds *daar* als betrekkelijk bijwoord toelaten. De resultaten voor de betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden, die in tabel 15 zijn opgenomen, geven een iets ander beeld, maar nog steeds heeft Noord-Brabant niet het hoogste percentage *d*-vormen in vergelijking met de andere drie regio's.

	Periode I (1770-1790)				Periode II (1770-1790)			
	Noord-Brabant	Noord-Holland	Zuid-Holland	Utrecht	Noord-Brabant	Noord-Holland	Zuid-Holland	Utrecht
<i>waar-</i>	21 (80,8%)	35 (92,1%)	64 (84,2%)	41 (73,2%)	45 (95,7%)	29 (100%)	21 (87,5%)	33 (94,3%)
<i>daar-</i>	5 (19,2%)	3 (7,9%)	12 (15,8%)	15 (26,8%)	2 (4,3%)	0 (0%)	3 (12,5%)	2 (5,7%)
<i>totaal</i>	26 (100%)	38 (100%)	76 (100%)	56 (100%)	47 (100%)	29 (100%)	24 (100%)	35 (100%)

Tabel 15. Voorkomens en percentages van betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden in het gehele corpus per regio in de perioden 1770-1790 en 1820-1840

In de tabel is te zien dat Noord-Brabant in de achttiende-eeuwse periode de tweede plaats inneemt wat betreft het gebruik van *daar-*, na Utrecht, en Noord-Holland scoort met 7,9 procent *daar-* duidelijk het laagst van alle regio's. Ook in de tweede periode heeft Noord-Holland het laagste percentage *daar-* van alle regio's. Op basis van deze resultaten lijkt het er dus op dat de ontwikkeling van *d-* naar *w-*vormen zich het snelst voltrekt in Noord-Holland. Dit komt niet zo duidelijk naar voren uit de resultaten van de betreffende bijwoorden, want hoewel Noord-Holland daar in de tweede periode met 1,3 procent het op een na laagste percentage *daar* heeft,

heeft deze regio in de eerste periode juist het hoogste percentage *daar* als betrekkelijk bijwoord van alle regio's (55,8 procent). Ook de resultaten van de andere regio's zijn nogal variabel, want Zuid-Holland vertoont in de negentiende eeuw van alle regio's de meeste *d*-vormen bij de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden, maar juist weer de minste bij de betrekkelijke bijwoorden in dezelfde periode, waar Utrecht weer de meeste *d*-vormen heeft.

Het lijkt er in elk geval wel op dat Noord-Holland over het algemeen gezien – afgezien van de betrekkelijke bijwoorden in de eerste periode, waar deze regio het hoogste percentage *d*-vormen heeft – de meeste *w*-vormen gebruikt. Voor de andere regio's komt niet zo'n duidelijk beeld naar voren welke regio de meeste *d*-vormen gebruikt. De hypothese dat Noord-Brabant meer *d*-vormen zou hebben dan de andere regio's is in elk geval niet aangetoond met dit onderzoek, maar het is wel opvallend dat de regio die het verst verwijderd is van Noord-Brabant over het algemeen het kleinste aandeel *d*-vormen heeft, wat toch kan wijzen op een regionale invloed op het gebruik van betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden.

4.5 Splitsing voornaamwoordelijke bijwoorden

In tabel 16 op de volgende pagina zijn voor elk van de drie onderzochte genres en voor beide perioden de resultaten opgenomen van de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden en het al dan niet gesplitst zijn van deze woorden. Een vorm is als gesplitst beschouwd als er in de betrekkelijke bijzin één of meer woorden tussen het betrekkelijk bijwoord (*waar* of *daar*) en het voorzetsel stond of stonden. In de achttiende en negentiende eeuw worden niet-gesplitste betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden soms los van elkaar geschreven (bijvoorbeeld *waar in* in plaats van *waarin*), maar aangezien er dan geen woorden tussen bijwoord en voorzetsel staan, worden deze tot de niet-gesplitste variant gerekend. Eén voornaamwoordelijk bijwoord is niet in deze tabel opgenomen, omdat bij dit woord een voorzetsel aan het bijwoord vast was geschreven en verderop in de zin ditzelfde voorzetsel was herhaald, waardoor niet uitgemaakt kon worden of het hier om een gesplitste of ongesplitste variant ging.

	Periode I (1770-1790)				Periode II (1820-1840)			
	kranten	dag-boeken	brieven	<i>totaal</i>	kranten	dag-boeken	brieven	<i>totaal</i>
<i>waar-gesplitst</i>	0 (0%)	2 (2,2%)	2 (3,9%)	4 (2,1%)	0 (0%)	5 (9,8%)	3 (8,1%)	8 (5,9%)
<i>waar-niet gesplitst</i>	50 (94,3%)	74 (81,3%)	32 (62,7%)	156 (80,0%)	47 (100%)	44 (86,3%)	29 (78,4%)	120 (88,9%)
<i>daar-gesplitst</i>	3 (5,7%)	14 (15,4%)	16 (31,4%)	33 (16,9%)	0 (0%)	2 (3,9%)	5 (13,5%)	7 (5,2%)
<i>daar-niet-gesplitst</i>	0 (0%)	1 (1,1%)	1 (2,0%)	2 (1,0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
<i>totaal</i>	53 (100%)	91 (100%)	51 (100%)	195 (100%)	47 (100%)	51 (100%)	37 (100%)	135 (100%)

Tabel 16. Splitsing van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in kranten, dagboeken en brieven in de perioden 1770-1790 en 1820-1840

Het beeld dat uit deze tabel naar voren komt, bevestigt grotendeels de tendens van gesplitste en ongesplitste vormen die in de literatuur (bijvoorbeeld De Schutter & Kloots 2000; Van der Horst & Storm 1991; Van der Horst 1993; Van der Horst 2008) wordt vermeld: betrekkelijke *d*-vormen zijn over het algemeen gesplitst, en *w*-vormen zijn over het algemeen niet gesplitst. In een enkel geval treden in de eerste periode nog *d*-vormen op die ongesplitst zijn; het feit dat dit in het onderzochte corpus niet meer in de tweede periode voorkomt zou eraan kunnen liggen dat de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in die periode bijna niet meer in de *d*-vorm voorkomen, en dus al helemaal niet in de ongesplitste variant, die in de periode ervoor al minder frequent was dan de gesplitste vorm.

Wat betreft de *w*-vormen valt op dat splitsing hiervan in de onderzochte dagboeken en brieven zo nu en dan voorkomt, zowel in de achttiende eeuw als in de negentiende eeuw, en in iets grotere mate dan niet-splitsing bij *d*-vormen. Ook lijkt de verhouding tussen gesplitste en ongesplitste *w*-vormen te veranderen in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw: het aandeel gesplitste *w*-vormen neemt toe in vergelijking met de ongesplitste *w*-vormen (4 gesplitste vormen tegenover 156 ongesplitste in de achttiende eeuw en 8 gesplitste tegenover 120 ongesplitste in de negentiende eeuw). Dit komt overeen met de tendens die Van der Horst (2008:1899) signaleert, namelijk dat het aantal gesplitste *w*-vormen in de negentiende eeuw toeneemt in vergelijking met de achttiende eeuw (zie hoofdstuk 2). De kranten daarentegen bevatten in beide perioden geen enkel geval van gesplitste *w*-vormen. Wellicht moesten de journalisten van kranten zich aan bepaalde voorschriften houden, zoals het vermijden van het gebruik van gesplitste betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Dit zou ook

overeenkomen met de normatieve traditie: zoals in hoofdstuk 2 besproken, schreef onder andere Weiland (1811) ongesplitste voornaamwoordelijke bijwoorden voor, en ook al in de achttiende eeuw spraken normatieve geschriften, zoals Huydecoper (1730/1788), hun voorkeur uit voor de ongesplitste variant van het voornaamwoordelijk bijwoord (Van der Horst 2008:1536).

Samenvattend blijkt uit dit onderzoek dat de *w*-vormen van het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord in geschreven taal over het algemeen ongesplitst zijn en de *d*-vormen gesplitst; die tendens is niet alleen in de achttiende maar ook in de negentiende eeuw nog wel zichtbaar. De correlatie tussen *w*- en *d*-vormen en het al dan niet gesplitst zijn van het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord is echter geen strakke regel: gesplitste *w*- en ongesplitste *d*-vormen komen ook voor, hoewel in mindere mate. Gesplitste *w*-vormen lijken in de negentiende eeuw echter toe te nemen in frequentie, in elk geval in dagboeken en brieven. De tendens van ongesplitste *w*-vormen lijkt dus zwakker te worden in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw. Splitsing van betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden kan dus grotendeels inzicht geven in de keuze voor een *d*- of *w*-vorm in de achttiende en negentiende eeuw, maar niet alle gevallen van *d*- en *w*-vormen kunnen hierdoor verklaard worden.

4.6 Typen betrekkelijke bijzinnen

Zoals besproken in hoofdstuk 2 kan ook het type bijzin waar het betrekkelijke woord het inleidende element van vormt invloed hebben op de keuze tussen een *d*- en een *w*-vorm. Om dit te onderzoeken, heb ik in navolging van Rutten & Van der Wal (te verschijnen:127) en Rutten & Van der Wal (2014:316) de betrekkelijke bijzinnen in zes categorieën ingedeeld: (1) ingebed beperkend, (2) ingebed uitbreidend, (3) finaal beperkend, (4) finaal uitbreidend, de categorieën dus die ook in paragraaf 2.6 zijn besproken, en daarnaast zijn de categorieën (5) vrije relatief (relatieve bijzinnen met ingesloten antecedent, zie voor uitleg paragraaf 2.1) en (6) relatieven met een argumentatieve functie onderscheiden, omdat deze gevallen niet in een van de andere vier categorieën ondergebracht kunnen worden. In de laatste categorie vallen de gevallen van *daar* die gegrammaticaliseerd zijn in conjuncties. Vanwege de weinige resultaten betrekkelijke woorden voor de genres kranten en brieven zijn de resultaten van deze indeling voor de drie genres samen opgenomen in tabel 17 op de volgende pagina. De percentages achter de aantallen geven de verhouding tussen de *d*- en *w*-vormen binnen één periode en één categorie weer.

	Periode I (1770-1790)		Periode II (1820-1840)	
	<i>daar(-)</i>	<i>waar(-)</i>	<i>daar(-)</i>	<i>waar(-)</i>
ingebod – beperkend	2 (16,7%)	10 (83,3%)	1 (7,1%)	13 (92,9%)
ingebod – uitbreidend	7 (41,2%)	10 (58,8%)	2 (8,7%)	21 (91,3%)
finaal – beperkend	10 (25,6%)	29 (74,4%)	2 (4,4%)	43 (95,6%)
finaal – uitbreidend	71 (27,6%)	186 (72,4%)	8 (4,1%)	188 (95,9%)
vrije relatief	2 (22,2%)	7 (77,8%)	1 (9,1%)	10 (90,9%)
argumentatieve functie	9 (100%)	0 (0%)	81 (100%)	0 (0%)
?	3	5	0	7
<i>totaal</i>	104 (29,6%)	247 (70,4%)	95 (25,2%)	282 (74,8%)

Tabel 17. Betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden verdeeld over de zes categorieën betrekkelijke bijzinnen in de perioden 1770-1790 en 1820-1840

De finale bijzinnen in de achttiende eeuw blijken de *w*- en *d*-vormen ongeveer gelijk te distribueren en ongeveer in dezelfde mate als de ingebodde beperkende bijzinnen (met ongeveer 75 tot 85 procent *w*-vormen), maar de ingebodde uitbreidende bijzinnen lopen met 58,8 procent *w*-vormen duidelijk achter ten opzichte van de andere groepen (hoewel dit aan de hoeveelheid resultaten zou kunnen liggen). In elk geval is er in de negentiende eeuw amper meer een verschil tussen de categorieën betrekkelijke bijzinnen te zien: de *d*-vormen zijn, met uitzondering van de argumentatieve functie uiteraard, in alle categorieën nog maar marginaal aanwezig.

Het type bijzin met de meeste voorkomens is duidelijk het type ‘finaal – uitbreidend’ met meer dan de helft van het totaal aantal betrekkelijke bijzinnen in beide perioden. Deze categorie wordt op de volgende pagina verder uitgesplitst, want de verwachting is dat de continuatieve betrekkelijke bijzinnen, die onder deze categorie van finale, uitbreidende betrekkelijke bijzinnen vallen, meer betrekkelijke bijwoorden met een *w*-vorm bevatten dan de andere typen bijzinnen. Om deze hypothese te toetsen, is de categorie ‘finaal – uitbreidend’ in tabel 18 op de volgende pagina verder onderverdeeld in de drie typen finale uitbreidende bijzinnen die Loock (2007) onderscheidt: bijzinnen van relevantie, subjectiviteit en continuatieve betrekkelijke bijzinnen.

	Periode I (1770-1790)			Periode II (1820-1840)		
	<i>daar(-)</i>	<i>waar(-)</i>	<i>totaal</i>	<i>daar(-)</i>	<i>waar(-)</i>	<i>totaal</i>
relevantie	17 (21,0%)	64 (79,0%)	81 (100%)	3 (4,7%)	61 (95,3%)	64 (100%)
subjectiviteit	22 (50,0%)	22 (50,0%)	44 (100%)	2 (6,5%)	29 (93,5%)	31 (100%)
continuatief	32 (24,2%)	100 (75,8%)	132 (100%)	3 (3,0%)	98 (97,0%)	101 (100%)

Tabel 18. Finale uitbreidende betrekkelijke bijzinnen verdeeld in drie soorten

Vergeleken met de resultaten voor de bijzinnen van relevantie en subjectiviteit lijkt er in de achttiende en negentiende eeuw geen sprake van te zijn dat de continuatieve bijzinnen vooroplopen in het gebruik van *w*-vormen: in de achttiende eeuw is wel duidelijk dat de bijzinnen die subjectiviteit uitdrukken nog vrij veel *d*-vormen bevatten vergeleken met de andere twee bijzinstypen, maar de bijzinnen van relevantie vertonen juist ongeveer evenveel *w*-vormen als de continuatieve bijzinnen. In de negentiende eeuw zitten de drie typen bijzinnen qua verhouding tussen de *d*- en *w*-vormen zo dicht bij elkaar dat het erop lijkt dat er geen effect meer is van het type bijzin op het gebruik van een *d*- of *w*-vorm. Zeker in de negentiende eeuw lijken de continuatieve bijzinnen dus niet meer voorop te lopen in de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen, maar ook in de achttiende eeuw is er geen duidelijk onderscheid tussen de continuatieve bijzinnen aan de ene kant en de bijzinnen van relevantie aan de andere kant.

4.7 Normatieve invloed

Met de resultaten die eerder in dit hoofdstuk zijn gepresenteerd, is het mogelijk na te gaan wat de invloed zou kunnen zijn geweest die de normatieve traditie heeft gehad op de (ontwikkeling van de) betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Zoals in paragraaf 2.7 bleek, was er geen heel duidelijke norm die uit grammaticale geschriften als Weiland (1805) naar voren kwam wat betreft het gebruik van *d*- of *w*-vormen bij deze relatieve woorden. Wel concludeerde Van der Wal (2003) dat in het algemeen de normatieve traditie de verandering van *d*- naar *w*-vormen bij relatieven heeft afgeremd. In het huidige onderzoek bleek bij zowel de betrekkelijke bijwoorden als de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden dat het aandeel *d*-vormen in het negentiende-eeuwse corpus is afgenomen vergeleken met het achttiende-eeuwse corpus; als de categorie *daar* als conjunctie buiten beschouwing wordt gelaten was dit zelfs een significante afname (zie paragraaf 1). Het is vanzelfsprekend niet te controleren of het aandeel *d*-vormen meer zou zijn afgenomen als er helemaal geen invloed van de norm was geweest, maar in elk geval kan een invloed waarbij *d*-vormen gehandhaafd blijven

niet worden aangetoond, want het aantal *d*-vormen neemt af in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw.

Op basis van de resultaten voor gender die in paragraaf 4.3 zijn behandeld, is het mogelijk om na te gaan of sociale variatie wellicht een aanwijzing geeft dat er sprake is van normatieve invloed. Aangezien uit paragraaf 4.3 naar voren kwam dat er in de achttiende eeuw een genderverschil was, zowel bij de dagboeken als de brieven, waarbij mannen meer *w*-vormen gebruikten dan vrouwen, lijkt die aanwijzing er wel te zijn. De resultaten komen overeen met die van Rutten & Van der Wal (2014) en suggereren dat de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen een *change from above* is en dat er dus sprake kan zijn geweest van normatieve invloed. In de negentiende eeuw is er echter geen genderverschil meer, in elk geval niet op het gebied van het gebruik van *d*-vormen tegenover *w*-vormen, waardoor het hier weer moeilijk is iets te zeggen over mogelijke invloed van normen.

Uit de normatieve traditie kwam echter nog een ander aspect van de betreffende woorden naar voren: het al dan niet scheiden van voornaamwoordelijke, en daarmee ook betreffende voornaamwoordelijke, bijwoorden. Achttiende- en negentiende-eeuwse normatieve geschriften (bijvoorbeeld Huydecoper 1730/1788; Weiland 1811) schreven ongescheiden voornaamwoordelijke bijwoorden voor. Als de normatieve traditie strikt zou worden nagevolgd, is te verwachten dat in elk geval alle *w*-vormen in de achttiende en negentiende eeuw ongescheiden zouden worden geschreven, omdat de ongescheiden variant historisch gezien al samenviel met de *w*-vorm van het betreffende voornaamwoordelijk bijwoord. Voor het onderzochte corpus kranten gaat deze verwachting op: zoals uit tabel 16 in paragraaf 4.5 bleek, is er geen enkele gesplitste *w*-vorm in dit corpus aangetroffen. Het zou dus kunnen dat in kranten gesplitste varianten van betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden bewust werden vermeden.

Anders zijn de resultaten voor het corpus dagboeken en brieven, waar wel gesplitste *w*-vormen voorkomen en iets vaker in brieven dan in dagboeken (van alleen de *w*-vormen is in de achttiende eeuw 2,6 procent gesplitst in de dagboeken en 5,9 procent in de brieven; in de negentiende eeuw is 10,2 procent gesplitst in de dagboeken tegenover 9,4 procent in de brieven). Splitsing lijkt dus meer voor te komen bij *w*-vormen in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw, waarbij er een toegenomen afwijking is van de normatieve opvattingen die in zowel de achttiende als negentiende eeuw heersten. Kortom, in het geval van de kranten zou er sprake kunnen zijn van normatieve invloed bij de splitsing van betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden aangezien *w*-vormen altijd ongesplitst zijn, terwijl dit voor de dagboeken en brieven niet kan worden aangetoond aangezien splitsing hier wel voorkomt.

5 Discussie

Het onderzoek dat hier is beschreven heeft van verschillende factoren proberen te bepalen in hoeverre die het gebruik en de ontwikkeling van *d*-vormen en *w*-vormen bij betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in de achttiende en negentiende eeuw zouden kunnen hebben beïnvloed. Er zijn in totaal zeven factoren onderzocht, vijf externe en twee interne factoren. Vanwege het beperkte aantal voorkomens van de betrekkelijke bijwoorden, vooral in het corpus kranten en brieven, vielen de resultaten daarvan vaak wat laag uit. Zeker als de resultaten naar meerdere variabelen tegelijk werden uitgesplitst, bijvoorbeeld naar periode, genre en gender, waren de resultaten per categorie zeer laag. Dit is ook de reden dat er niet altijd voor is gekozen om meerdere variabelen tegelijk te bespreken. Bij gender en splitsing bijvoorbeeld zijn de resultaten ook per genre weergegeven, maar bij regio weer niet, omdat de resultaten bij met name de kranten en brieven dan zo laag uit zouden vallen, dat daar geen conclusies aan zouden kunnen worden verbonden. Met een grotere hoeveelheid voorkomens zou het wel mogelijk zijn om de invloed van meer verschillende factoren samen te onderzoeken.

Daarnaast vormde het soms beperkte materiaal dat voor het gebruikte corpus beschikbaar was een factor die de hoeveelheid resultaten beïnvloedde. Bij het corpus dagboeken bijvoorbeeld zijn de vrouwen met slechts ongeveer 12.000 woorden gerepresenteerd, terwijl de mannen met bijna 30.000 woorden een meer dan twee keer zo groot aandeel in het corpus hebben. Een bijkomend probleem van de dagboeken waar ook in het vorige hoofdstuk al op is gewezen, is dat er in dit corpus maar erg weinig verschillende schrijvers zijn gerepresenteerd (veertien in totaal). Als deze dan ook nog eens worden uitgesplitst naar bijvoorbeeld gender en regio, blijven er niet veel auteurs per deelgroep over. Het is dan uiteraard de vraag of deze schrijvers daadwerkelijk representatief waren voor het gender of de regio waartoe ze behoren. Het specifieke taalgebruik van individuele auteurs kan daarom een vrij grote invloed hebben gehad op de resultaten, ook al omdat in het corpus dagboeken relatief veel betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden voorkwamen in vergelijking met het corpus kranten en het corpus brieven.

Het is dus mogelijk dat bovenstaande punten de resultaten van dit onderzoek hebben beïnvloed, maar toch zijn er interessante dingen uit dit onderzoek naar voren gekomen en is in elk geval een deel van de verwachtingen uitgekomen. Wat betreft de externe factoren zijn de hypothesen over de invloed van periode en genre bevestigd: het gebruik van *d*-vormen neemt af in de loop van de tijd en naarmate het genre formeler is, is het aandeel *w*-vormen en vooral

ook het aandeel *alwaar* in het totaal aantal betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden over het algemeen groter dan in de informelere genres. Voor gender en regio geven de uitkomsten echter minder duidelijk aan in hoeverre deze variabelen invloed hebben op het gebruik van betrekkelijke (voornaamwoordelijke) bijwoorden. In de achttiende eeuw schrijven vrouwen nog duidelijk meer *d*-vormen dan mannen, maar deze gendervariatie is in de negentiende eeuw geheel verdwenen. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat het verschil tussen mannen en vrouwen op het gebied van geletterdheid en schrijfervaring is afgenomen in de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw, waardoor beide genders zich er even goed van bewust waren dat *waar* schrijftaliger was dan *daar* en dus de voorkeur had in geschreven teksten. Aangezien eenzelfde afname van verschillen in geletterdheid ook wel is geobserveerd in de achttiende eeuw ten opzichte van de zeventiende eeuw (Rutten & Van der Wal 2014:168), lijkt deze situatie voor de negentiende eeuw ten opzichte van de achttiende eeuw aannemelijk.

De hypothese dat Noord-Brabant de regio zou zijn met de minste *w*-vormen, is in het geheel niet bevestigd. Dit is opmerkelijk, aangezien in veel Brabantse dialecten tegenwoordig nog steeds *d*-vormen voorkomen bij de onderzochte betrekkelijke woorden. Het is echter goed mogelijk dat de beperktheid van het materiaal een grote rol heeft gespeeld bij de uitkomsten. Zo zijn voor de regio Noord-Brabant in het *Going Dutch*-corpus alleen dagboeken van mannelijke scribenten aanwezig, waardoor dit automatisch in mijn deelcorpus ook het geval was. Zoals uit de resultaten voor gender naar voren kwam, schreven mannen in elk geval in de achttiende eeuw meer *w*-vormen dan vrouwen. Aangezien de dagboeken ook de meeste *d*-/*w*-vormen opleverden, heeft dit corpus een grote invloed op de resultaten van alle genres samen en als er dan alleen mannelijke dagboekschrijvers zijn terwijl in andere regio's ook vrouwen zijn gerepresenteerd, is te verwachten dat de variabele gender ook een rol heeft gespeeld bij de resultaten voor regio. Daarnaast zou het kunnen dat het taalgebruik van de (slechts) twee Brabantse dagboekschrijvers die voor het onderzoek zijn gebruikt niet representatief is voor de regio Noord-Brabant. Een laatste mogelijkheid is dat de schrijftaal afwijkt van het gesproken Brabantse dialect, waardoor *d*-vormen wellicht wel in het achttiende- en negentiende-eeuwse gesproken Brabants voorkwamen, maar niet (altijd) in de geschreven taal.

Van de laatste externe factor die is onderzocht, de normatieve traditie, is de invloed op het gebruik van *d*- en *w*-vormen moeilijk vast te stellen. Dit was echter ook de verwachting, aangezien Van der Wal (2003) al opmerkte dat er voor het gebruik van betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden geen expliciete regels werden gegeven in normatieve werken. De gendervariatie die in het taalgebruik van de achttiende eeuw is

gevonden kan wel een aanwijzing leveren dat er sprake is geweest van normatieve invloed, waarbij de voorkeur werd gegeven aan *w*-vormen, maar deze norm lijkt niet in normatieve geschriften van rond 1800 terug te vinden.

Van de onderzochte interne factoren kwamen de resultaten voor splitsing overeen met de verwachting en de uitkomsten uit eerder onderzoek dat *w*-vormen over het algemeen ongesplitst zijn en *d*-vormen gesplitst, maar de hypothese dat continuatieve relatieve bijzinnen niet alleen in de zeventiende maar ook in de achttiende en negentiende eeuw de meeste *w*-vormen zouden vertonen, is niet bevestigd. Mogelijk heeft dit iets te maken met het soort teksten dat voor dit onderzoek is gebruikt. Naar mijn idee kwamen bijvoorbeeld in de dagboekfragmenten erg veel continuatieve bijzinnen voor, wat ook te verwachten is bij teksten die vooral (chronologische) reisbeschrijvingen geven. Bijzinnen van relevantie en subjectiviteit kwamen een stuk minder vaak voor, waardoor de resultaten voor deze categorieën misschien geen betrouwbaar beeld geven van de distributie van *d*- en *w*-vormen binnen deze typen zinnen. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat bijzinstype een minder duidelijke invloed heeft in de achttiende en negentiende eeuw ten opzichte van de zeventiende eeuw, waar deze invloed wel gevonden is.

Naar de vraag in hoeverre continuatieve relatieve bijzinnen in de achttiende en negentiende eeuw nog invloed hebben op de keuze tussen een *d*- en *w*-vorm zou dus nog meer onderzoek gedaan kunnen worden, maar het zou naar mijn mening ook aan te bevelen zijn om alle verschillende factoren die in dit onderzoek zijn onderzocht nog een keer uit te voeren met een groter corpus. Vanwege de beperkte tijd was dat hier niet mogelijk, maar een groter corpus zorgt wel voor meer voorkomens van alle betrekkelijke woorden, wat zeker de resultaten voor de betrekkelijke bijwoorden ten goede zal komen, en ook kan op die manier het probleem van de mogelijke invloed van individuele auteurs worden opgelost. Daarnaast kan op deze manier de invloed van regio nader onderzocht worden, want wellicht dat met meer verschillende scribenten uit Noord-Brabant en meer voorkomens de uitkomsten anders zijn.

Wat ook uit het onderzoek naar voren kwam maar waar ik verder niet op in heb kunnen gaan, was de opmerkelijk grote stijging van het voegwoordelijk gebruik van *daar* in de negentiende eeuw. Dit gebruik van *daar* was vrij problematisch voor dit onderzoek, omdat niet duidelijk was of deze gevallen wel of niet bij de betrekkelijke bijwoorden *daar* gerekend moesten worden. Door alle voorkomens van *daar* op een hoop te gooien, ontstond het probleem dat het beeld van de ontwikkeling van *daar* vertroebeld leek, omdat deze vorm in de negentiende eeuw dan nog steeds erg vaak en soms zelfs vaker dan in de achttiende eeuw voorkwam. Het opdelen van *daar* in twee categorieën gaf echter weer het probleem dat bij

sommige voorkomens van *daar* de ‘waar’-interpretatie nog sterker aanwezig was dan bij andere. Een indeling maken in twee categorieën lijkt bij dit soort gevallen, waarbij grammaticalisatie van een vorm optreedt, dus niet helemaal te lukken. Het is in elk geval wel duidelijk geworden dat bij de behandeling van het betrekkelijk bijwoord *daar* expliciete aandacht voor deze problematiek moet zijn. In elk geval zou naar de schijnbare toename van het grammaticaliseerde gebruik van *daar* nog verder onderzoek gedaan kunnen worden. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat de individuele voorkeuren van bepaalde schrijvers een grote rol spelen bij het gebruik van *daar* als conjunctie. In het corpus dagboeken van periode II bijvoorbeeld is er een schrijver die voor slechts één voorkomen van *daar* als conjunctie verantwoordelijk is, terwijl een ander niet minder dan veertien keer *daar* op deze manier gebruikt. Ook is opvallend dat in het corpus kranten niet zo’n grote stijging van het voegwoordelijk gebruik van *daar* te zien is als in de dagboeken en brieven. Het zou dus goed kunnen dat de toename die hier gevonden is niet voor alle teksten opgaat.

Tot slot dient nog genoemd te worden dat in het hier beschreven onderzoek alleen is gekeken naar de ontwikkeling van betrekkelijke bijwoorden en betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Om een volledig beeld te krijgen van de *d-* naar *w-*ontwikkeling bij de categorie van betrekkelijke woorden als geheel zou ook nog onderzoek gedaan kunnen worden naar de betrekkelijke voornaamwoorden met *d-* en *w-*vormen (*die*, *dat*, *wie*, *wat*), waarbij kan worden nagegaan in hoeverre de factoren die in dit onderzoek zijn besproken van invloed zijn op de ontwikkeling van deze betrekkelijke woorden. Ook kan hierbij worden gekeken naar het gebruik van alternatieve betrekkelijke voornaamwoorden die geen *d-* naar *w-* verandering hebben doorgemaakt, zoals *hetgeen*, *hetwelke* en *welke*. Op deze manier kan meer inzicht worden geschept in de geschiedenis en ontwikkeling van het gebruik van alle Nederlandse relativa.

6 Conclusie

In het onderzoek dat in het voorafgaande is beschreven, is onderzocht in hoeverre de factoren periode, genre, gender, regio, splitsing, bijzinstype en de normatieve traditie invloed kunnen hebben gehad op het gebruik en de ontwikkeling van *d*- en *w*-vormen bij de betreffende bijwoorden en betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden in de achttiende en negentiende eeuw. Wat betreft de variabele periode is er, als de gevallen van *daar* die zijn gegrammaticaliseerd in conjuncties buiten beschouwing worden gelaten, inderdaad een significante afname van *d*-vormen te zien in de periode 1820-1840 in vergelijking met de periode 1770-1790. Ook genre lijkt invloed te hebben op het gebruik van *d*- en *w*-vormen: in elk geval bij de betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden kan een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen de genres, waarbij de kranten, die tot het formeelste onderzochte genre behoren, in beide perioden het laagste aandeel *d*-vormen hebben en het briefgenre, het informeelste genre, het hoogste. De dagboeken zitten tussen beide genres in. Bij de betreffende bijwoorden bleek vooral bij de negentiende-eeuwse resultaten dat *alwaar* een vorm is die met name in de kranten wordt gebruikt, minder in dagboeken en het minst in brieven, waarmee *alwaar* een formele variant lijkt te zijn van *waar*, een vorm die juist weer het meest in brieven voorkwam en het minst in kranten.

De variabele gender lijkt vooral van invloed in de achttiende eeuw: in de periode 1770-1790 schrijven mannen over het algemeen meer *w*-vormen dan vrouwen, maar dit verschil is in de periode 1820-1840 nagenoeg verdwenen. De regio waar de scribenten vandaan kwamen lijkt gebaseerd op dit onderzoek in beide perioden echter helemaal geen invloed te hebben gehad: behalve dat Noord-Holland veelal de regio is met de meeste *w*-vormen, zijn de regio's vrij variabel in het aantal *w*- en *d*-vormen ten opzichte van elkaar, en is in geen geval te zien dat Noord-Brabant de meeste *d*-vormen heeft van alle onderzochte regio's, wat wel werd verwacht.

Wat de interne factoren splitsing en bijzinstype betreft had splitsing in de achttiende en negentiende eeuw een redelijke invloed op de keuze tussen een *d*- of *w*-vorm: *d*-vormen zijn meestal gesplitst, terwijl *w*-vormen meestal ongesplitst zijn. Hoewel dit het algemene patroon is, zijn er in beide perioden ook een aantal uitzonderingen, waarbij *d*-vormen ongesplitst zijn en *w*-vormen gesplitst. Ook lijkt het erop dat gesplitste *w*-vormen in de negentiende eeuw meer voorkomen dan in de achttiende eeuw, wat kan wijzen op een afname van de invloed van splitsing in deze periode in vergelijking met ervoor. De bijzinstypen lijken in zoverre invloed te hebben dat de uitbreidende bijzinnen van subjectiviteit in de achttiende eeuw de meeste *d*-vormen vertonen in vergelijking met continuatieve bijzinnen en bijzinnen van relevantie, maar

in de negentiende-eeuwse periode is er geen duidelijk verschil meer te zien tussen de bijzinstypen. In deze periode heeft bijzinstype volgens dit onderzoek dus geen invloed meer op de distributie van *d*- en *w*-vormen.

Tot slot is de invloed van de normatieve traditie lastig vast te stellen, omdat er in normatieve geschriften van rond de negentiende eeuw weinig aandacht werd besteed aan de betreffende bijwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden. In elk geval kan een afremming van de ontwikkeling van *d*- naar *w*-vormen niet worden vastgesteld vanwege de significante afname van *d*-vormen in de negentiende eeuw. Ook op het gebied van splitsing is er in elk geval bij de dagboeken en brieven geen strikte navolging te zien van de normatieve traditie, aangezien er niet-gesplitste vormen werden voorgeschreven, maar er in de praktijk wel gesplitste vormen voorkwamen. Voor de achttiende eeuw kan op basis van de gendervariatie die is gevonden wel sprake zijn van normatieve invloed, maar deze invloed is zoals gezegd niet goed vast te stellen op basis van expliciete normen.

Bibliografie

- ANS = *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 1997. Onder redactie van W. Haeseryn et al. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff uitgevers/Wolters Plantyn.
20-03-2016, <<http://ans.ruhosting.nl/index.html>>.
- Barbiers, S. et al. 2006. *Dynamische Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten (DynaSAND)*. Amsterdam, Meertens Instituut.
24-10-2016, <<http://www.meertens.knaw.nl/sand/>>.
- Elspass, Stephan. 2012. 'The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation'. In: Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (eds.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Oxford: Wiley-Blackwell, p. 156-169.
- Going Dutch. The Construction of Dutch in Policy, Practice and Discourse, 1750-1850*.
08-11-2016, <<http://hum.leiden.edu/lucl/going-dutch>>.
- Horst, J.M. van der. 1988. 'Over relatief *dat* en *wat*'. In: *De nieuwe taalgids* 81, p. 194-205.
- Horst, J.M. van der & R. Storm. 1991. 'Over de geschiedenis van het betrekkelijke voornaamwoordelijk bijwoord'. In: *TNTL* 107, p. 105-119.
- Horst, J. M. van der. 1993. 'Voornaamwoordelijke bijwoorden in zestiende-eeuws Nederlands'. In: *Spektator* 22, p. 290-308.
- Horst, J.M. van der. 2008. *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Huydecoper, Balthazar. 1788. *Proeve van taal- en dichtkunde in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius* (eds. Frans van Lelyveld & Nicolaas Hinlopen). Deel 3. Leiden: A. & J. Honkoop. Tweede druk, 4 delen 1782-1794. [Eerste druk 1730.] 18-12-2016, <http://www.dbnl.org/tekst/huyd001proe01_01/>.
- Koch, Peter & Wulf Oesterreicher. 1985. 'Sprache der Nähe – Sprache der Distanz: Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte'. In: *Romanistisches Jahrbuch* 36, p. 15-43.
- Nevelainen, Terttu & Helena Raumolin-Brunberg. 2012. 'Historical sociolinguistics: Origins, motivations, and paradigms'. In: Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (eds.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Oxford: Wiley-Blackwell, p. 22-40.
- Loock, Rudy. 2007. 'Appositive relative clauses and their functions in discourse'. In: *Journal of Pragmatics* 39, p. 336–362.
- Rutten, Gijsbert. 2010. 'Vroegmoderne relativa: naar een diachrone constructiegrammatica'.

- In: *Nederlandse Taalkunde* 15, p. 1-32.
- Rutten, Gijsbert & Marijke J. van der Wal. 2014. *Letters as Loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Rutten, Gijsbert. 2016. 'Standardization and the myth of neutrality in language history'. In: *International Journal of the Sociology of Language* 242, p. 25-57.
- Rutten, Gijsbert & Marijke van der Wal. Te verschijnen. 'Discourse continuity and the written medium: Continuative relative clauses in the history of Dutch'. In: Daniel van Olmen, Hubert Cuyckens & Lobke Ghesquière (eds.), *Aspects of Grammaticalization. (Inter)Subjectification and Directionality*. Berlijn: De Gruyter, p. 113-138.
- Schoonenboom, Judith. 2000. *Analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering in het Nederlands onzijdig relativum*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Schutter, G. De & H. Kloots. 2000. 'Relatieve woorden in het literaire Nederlands van de zeventiende eeuw'. In: *Nederlandse Taalkunde* 5, p. 325-342.
- Simons, Tanja. 2013. *Ongekend 18e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven*. Utrecht: LOT. Dissertatie Universiteit Leiden.
- Simons, Tanja & Gijsbert Rutten. 2014. 'Language norms and language use in eighteenth century Dutch. Final *n* and the genitive'. In: Gijsbert Rutten, Rik Vosters & Wim Vandebussche (eds.), *Norms and usage in language history, 1600-1900. A sociolinguistic and comparative perspective*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, p. 49-72.
- Wal, Marijke J. van der. 2003. 'Relativiteit in de grammaticale traditie. Tussen norm en descriptie?' In: Els Ruijsendaal, Gijsbert Rutten & Frank Vonk (red.), *Bon jours Neef, goeden dagh Cozyn! Opstellen voor Geert Dibbets*. Münster: Nodus Publikationen, p. 361-375.
- Wal, Marijke van der & Gijsbert Rutten. 2013. 'Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective'. In: Marijke J. Van der Wal & Gijsbert Rutten (eds.), *Touching the Past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, p. 1-17.
- Weiland, P. 1805. *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam: Johannes Allart.
- Weiland, P. 1811. *Nederduitsch taalkundig woordenboek*. Amsterdam: Johannes Allart. 11 delen, 1799-1811.
- WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 22-11-2016, <<http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>>.

Bijlage 1: Transcriptieconventies *Going Dutch*-corpus

Transcription conventions for handwritten ego-documents

Preliminary version (14-05-2014)

Header information

DOCUMENT: Hoorn_Verloren_1535_958_let01 [without a/b/c and .jpg]
ARCHIVE: Westfries Archief
GENRE: letter (or diary)
DATE: 13-11-1832
PLACE: Dalfsen
TRANSCRIPTION: HV / CB [insert your initials here]
NOTES: General notes or comments [optional]
WORD COUNT: xx

Naming and saving transcriptions

Transcriptions of *Hoorn_Verloren_1535_958_let01a.jpg* + *Hoorn_Verloren_1535_958_let01b.jpg*
Save as text file document (txt): **transcr_Hoorn_Verloren_1535_958_let01.txt** (example)

Diplomatic transcription

The aim of a diplomatic transcription is to present the source document as it actually appears. In other words: do not correct or change the spelling and punctuation as it is used in the original documents.

Ambiguous and illegible words

Three tags, which represent three different levels between ambiguity and total illegibility, should be distinguished:

- **<illeg/>** an entirely illegible word
(note: for sequences of illegible words, there should be a separate tag for every word)
- **<illeg com="wo..."/>** illegible word, but a suggested or partial reading (com = comment)
- **<ambig>word</ambig>** a probable reading, but possibly ambiguous

Deleted and inserted words

- **~~word~~** a crossed out or deleted word, but still readable
- **<cancel/>** a crossed out or deleted word, but not readable anymore

- `<ins>word</ins>` an inserted word (added outside of the normal line of text)

Page layout

- `<page/>` page break (indicated at the end of a page)

Character layout

Given the fact that all texts are handwritten (i.e. not printed), you most probably will not find instances of bold or italicised text.

- `<u>word</u>` an underlined word

Editorial comments

- `<ed com="comment"/>` your additional comments (moderately used!)

Hyphenation

Always transcribe hyphens and alternative line break characters with - . Hyphenated words at the end of a line are restored before the line break, but the following tag is inserted to indicate the original form (reg = regularisation; orig = original form):

- `<reg orig="wo|rd">word</reg>`

Capitalisation

Although it is often unclear whether a letter is capitalised or not, capitalisation should be transcribed as diplomatically as possible. It might occur that writers use a capital letter in the middle of a word. If this is the case, also transcribe them as capitals.

(Intra-word) Spacing

"Spacing between words is often problematic. The general rule of thumb is that *when a white space (not long enough to be a blank) is clearly distinguishable, it is transcribed thus*, using the space bar once. If, however, *no space is observed between two separate and unrelated words (not compounds!)*, as is often the case, *modern spacing conventions are used*, and the words are transcribed separately. In these cases, we assume the lack of spacing to be purely typographical. *In the case of compounds or otherwise related words, a lack of spacing is interpreted as a linguistic feature, and thus transcribed diplomatically.*" (Vosters 2009)⁶

Special case: variants of ij/y

Even within a single document, you might come across different spelling variants of ij/y. Four main variants should be distinguished in the transcriptions:

⁶ Vosters, Rik (2009). *Linguistic aspects of law and justice in the United Kingdom of the Netherlands (1815-1830). Transcription guidelines and editorial practices*. 3rd edition.

- ij (*lange ij* when *i* and *j* are obviously written as two separate characters) transcribe: **ij**
- *ÿ* (double-dotted *Griekse ij*) transcribe: **ÿ**
- *y* (*Griekse ij*, no dots) transcribe: **y**
- single-dotted *y* (exact position of the dot is irrelevant) **or** *y* with an accent transcribe: **°y**

Bijlage 2: Transcripties eigen bijdrage corpus

Transcriptie 1: Reisverslag van Johan Christiaan Clement (Noord-Brabant, periode I)

<header>

DOCUMENT: Haarlem_LosseAanwinsten_176_1565_dia01

ARCHIVE: Noord-Hollands Archief

GENRE: diary

DATE: 1780

PLACE:

TRANSCRIPTION: BA (check AK: 2016-04-13)

NOTES: Bij foto's met twee bladzijden is alleen de rechterbladzijde getranscribeerd.

WORD COUNT: 4819

</header>

1780

Woensdag 24 Me^oy.

uuren te s Bosch. aldaar gaan

Logeren in de Goude Leeuw b^oy

Halewijn, waar het zeer

goed is. s'avonds, gegaan na

Neef smith. een brief van d heer

Van der Poest ontvangen van 21

Dezer. en een brief aan z^oyn

Ed: geschreeven. de Brieven

van Zondag koomen hier <reg orig="Woens|dags">Woensdags</reg>,

en die van Woensdag Zaterdag

s namiddags aan. de Brieven

van hier op Zeeland vertrekken

Donderdag morgens & s maandags

s morgens heel vroeg van daan

zoo dat die s'avonds moeten <reg orig="be|stelt">bestelt</reg>

worden, en die koomen te

Middelburg Zondags & <reg orig="Donder|dag">Donderdag</reg>

morgen.) Neef smith

heeft s'avonds b^oy m^oy in m^oyn

<page/>

Woensdag 24 Me^oy 1780

Logement geweest.

Donderdag 25 Me^oy 1780.

S morgens vroeg na d'exercitie

wezen zien, geweest b^oy de

Heer Kien welke niet t'huis

was. op de Parade en int

Coffyhuis geweest, s middags

in m^oyn Logement geeeten

s namiddags na Hintem

geweest, en s'avonds b^oy Neef

smith geeeten.

Vrydag 26 Me^oy.

S morgens om 6 uuren gegaan
na Hinthem aldaar om half
acht uuren op de wagen
gaan zitten, en om twaalf
uuren op den <ambig>scharksen</ambig> hoek
gekoomen, daar geëeten, en

<page/>

Vrydag 26 Me^oy 1780.

om half twee uuren van daar
gereeden, eeven buiten de Graaf
Thee gedronken, en in de Graaf
gekoomen om vijf uuren, en
om acht uuren te Nymegen.
gaan Logeren b^oy <ambig>Farquar</ambig>
in de Zwaan. s'avonds daar
gesoupeert.

Zaterdag 27 Me^oy.

in m^oyn Logement ontbeeten.
geweest bij Jonkvrouw De
Be^oyer dog was te Doesburg
b^oy de Heeren Engelens, en
Mevrouw Ke^oyser. op de
<ambig>Parade</ambig> geweest, en gesproken
den Oversten Soltkast, en
de heer Erpenbeek, door
welke laatste in de societeit

<page/>

Zaterdag 27 Me^oy 1780

ben geintroduceert. s middags
in m^oyn Logement geeeten,
en na demiddag op de Thee
geweest b^oy Mevrouw Ke^oyser
Geb: De vree. s'avonds in
t Logement gesoupeert. & in de
societeit geweest.

Zondag 28 Dito

S morgens in de Kerk geweest.
en b^oy de Heer Hoet, met de
Heer Erpenbeek in de societeitt
en s middags in m^oyn Logement
geëeten, waar was de Heer
Burgermeesters Hansselaar
Van Zwoll. na demiddag met
d heer Erpenbeek buiten de stad

gaan wandelen, en in een
Logement daar geweest. s'avonds

<page/>

Zondag 28 Me^oy 1780

in mijn Logement gesoupeert
met d heer Erpenbeek.

Maandag 29 Me^oy

in m^oyn Logement t ontbyt <reg orig="ge|noomen">genoomen</reg>

en om uuren met

de Post wagen op Arnhem <reg orig="ver|trokken">vertrokken</reg>

daar gekoomen om

uuren gaan Logeren by Troost

in den Arend. s middags daar

geëeten, en s'avonds; aldaar

een brief ontvangen van den

Heer Van der Poest, welke

was van 24 Dezer, en aan

zijn Ed: er een geschreeven, dog

alsoo de post reeds daags te vooren

was vertrokken, zoo heb die met

de Utrechtse post wagen mede

gegeven, aan de Commissaris

Bor, dog is niet eerder dan

<page/>

Maandag 29 Me^oy 1780

m^oyn brief van 31 Dezer te <reg orig="Mid|delburg">Middelburg</reg>

gekoomen, zynde geweest

op den 4 Jun^oy. Men schryft

Zondags & S woensdags van

Arnhem op Zeeland.

Dingsdag 30 Me^oy.

S morgens in t Logement ontbeten

en gegaan na d heer Roosevelt

welke m^oy ten eeten verzocht. dog

ben daar van daan na d heer

Raad secretaris Brantsen <reg orig="ge|gaan">gegaan</reg>.

s middags in m^oyn

Logement geeeten en s namiddags

na buiten na d' Excercitieplaats.

dewijl geen Heeren konde spreken

s'avonds in t Coffyhuis geweest, en

in m^oyn Logement gesoupeert,

waar s middags en s'avonds te

vooren.

<page/>

Dingsdag 30 Me^oy 1780

verscheiden Heeren officieren hebbe
geëeten van t Regiment <reg orig="Carabiniers">Carabiniers</reg>
t geen te Zutphen in
guarnisoen had gelegen en na
Bergen op zoom moest en welke
s morgens vroeg heb zien <reg orig="uittrek|ken">uittrekken</reg>.

Woensdag 31 Me^oy 1780

in mijn Logement ontbeten, zynde
s morgens de Heer van Zuchteten
van Deventer van Daar <reg orig="vertrok|ken">vertrokken</reg>;
m^oyn visitens wezen afleggen
en s middags in m^oyn Logement
geëeten waar de Jongen Heer
Kretschmer van Zutphen mede
is gekoomen, een brief aan de
Heer van der Poest geschreven, en

<page/>

Woensdag 31 Me^oy 1780

s namiddags om uuren <reg orig="ver|trokken">vertrokken</reg>
en te Doesburg <reg orig="gearri|veert">gearriveert</reg>
om uuren, gaan
Logeeren int Heeren Logement
b^oy Lummes; s'avonds geweest
int Koffyhuis, en in mijn <reg orig="Loge|ment">Logement</reg>
gesoupeert.

Donderdag 1 Jun^oy 1780.

S morgens zoude z^oyne <reg orig="Doorluch|tige">Doorluchtige</reg>
Hoogheid alhier om vijf <ambig>uuren</ambig>
hebben gekoomen, om het <reg orig="Guar|nisoen">Guarnisoen</reg>
te zien Manoeuvrere, en
af te <ambig>vreren</ambig>; dan z^oyn H:h:
quam niet voor 1/2 8 uuren,
hebbende s nachts op het Huys
te Dieren geslaapen. Het <reg orig="Ba|taillon">Bataillon</reg>
t geen daar in <reg orig="Guarni|soen">Guarnisoen</reg>
lecht, <illeg com="heet..."/> de Orange
Nassau, 2 Regt 1 Bataillon,

<page/>

Donderdag 1 Juny 1780.

heeft haare Manoeuvres zeer wel
gedaan. gedurende de Exercitie
heb Ik gewandelt, met de <reg orig="Juffrou|wen">Juffrouwen</reg>
Leenhoff, zynde dogters van
den Heer Burgermeester Leenhof.

waar nog b^oy was Mevrouw Kraft.
Zynde terw^oyl de revu wierd <reg orig="ge|daan,">gedaan,</reg>
na de Tent, waar de Dames
hebbe gezeeten, en eerst een tas
Thee, en naderhand een glas orsade
hebbe gebruikt. zynde w^oy doen
weder gegaan, om het Bataillon
te zien <cancel/> b^oy z^oyn H. h: defileren.
Z^oyn D:H: heeft, op de Excercitie
plaats gedejeuneert, in een Tent
welke daar was opgeslaagen, tgeen
w^oy hebbe gezien, z^oynde s middags
om 12 uren van daar na Arnhem
vertrokken; w^oy z^oyn, doe een
wandeling wezen doen langst de

<page/>

Donderdag 1 Jun^oy 1780
wallen, wanneer Ik de Juffrouwen
heb t huis gebragt; en doe na
d heer Baron Roode van <ambig>Heecheren</ambig>
gegaan, welke met het Podagra
zat. S middags in m^oyn <reg orig="Loge|ment">Logement</reg>
geeeten, en nademiddag
een wandeling wezen doen met de
Juffrouwen Leenhof, en de heer
Doesburg z^oyn vaandrig int Eerste
Bataillon van t tweede Regiment
Orange & Nassau. zynde w^oy
na de Jonge Dames te hebben
t huis gebragt, gegaan na
t Coff^oy huis; en de Heer <reg orig="Does|burg">Doesburg</reg>
is die avond m^oyn gast int
Logement geweest. z^oyn Ed: is
van Rotterdam, waar h^oy
's anderen daags na toe vertrok.

<page/>

Vrydag 2 Juny 1780
S morgens in m^oyn Logement
tot Doesburg t ontbyt genoomen
en om 8 uren met een Chais
met twee paarden na Deuticom
gereeden (zynde de weg zeer
zandig) aldaar gekoomen 11 uren
de Kerk wezen bezichtigen, en
gegaan b^oy de Heer <reg orig="Burger|meester">Burgermeester</reg>
Johan Cremer, daar

s middags heb geëeten, wanneer
w^oy namiddags na z^oyn thuin
waaren gewandelt, quam er
Zoo een verschrikkel^oyk onweer
op, dat w^oy genoodzaakt waaren
om na z^oyn Ed: huis te gaan
<ambig>nen</ambig> w^oy maar even daar <reg orig="ge|koomen">gekoomen</reg>
barste het onweer
los, zoo dat er felle Blixem
en donderslaagen , uit voorkwame
waar door een schuur op de

<page/>

Vrydag 22 Jun^oy 1780.
weg na Doesburg b^oy Keppel
in brandt geraakte en <reg orig="afge|brand">afgebrand</reg>
is. om vyf uuren van
daar na Doesburg gereeden
waar de weg op verscheiden
plaatsen met zeer veel water
door de <ambig>starken</ambig> regen was
bezet, en om 8 uuren te <reg orig="Does|burg">Doesburg</reg>
gearriveert, aldaar int
Koffyhuis geweest en de Heer
Captein Jan te Linteloo <reg orig="gesproo|ken">gesprooken</reg>,
s avonds in m^oyn Logement
gesoupeert, en aan de Heer
Van der Poest geschreeven welke
die Brief op den 7^e per <reg orig="Rotter|dammer">Rotterdammer</reg>
Beurtman heeft <reg orig="ont|vangen;">ontvangen;</reg>
de Brieven vertrekken
Zaterdag en
maar <ambig>moete</ambig> franco Rotterdam z^oyn.

<page/>

Zaterdag 3 Jun^oy 1780.
In m^oyn Logement a Doesburg
ontbeeten en om 5 uuren met
de Postwagen op Zutphen
daar gekoomen om   uuren
na de Parade geweest, en
door d heer Johan Kroon op
de societeit geintroduceert, <reg orig="ge|logeert">gelogeert</reg>
in de Kroon b^oy Thomas.
daar s middags geeeten; <reg orig="sna|middags">snamiddags</reg>
b^oy d heer Kreits
geweest en na demiddag in
m^oyn Logement met vier

Heeren thee gedronken. s avonds
met den Jongen Heer Kretschmer
na z°yn Pakhuizen geweest,
en van daar na t Concert
dog waar doe weinig menschen
waaren. s middags om drie

<page/>

Zaterdag 3 Jun°y 1780
had ik een brief ontvangen
van d heer van der Poest, van
28 Me°y, waar b°y m°yn kennis
geef, dat z°yn Ed: Dochter <reg orig="Me|vrouw">Mevrouw</reg>
De Monch°y a Rotterdam
op den 22 Me°y was bevallen van
een Zoon. en een brief van
m°yn Broeder van Loo a <reg orig="Heen|bergen,">Heenbergen,</reg>
waar b°y m°y schryft,
dat mijn Broeders wedue daags
te vooren daar was gekoomen.

Zondag 4 Jun°y 1780
S morgens m°yn ontbyt int
Logement genoomen, en met
de Heer K ... <ambig>Jr</ambig> van de
Kerkparade, na de Luthersche
Kerk. s middags op de societeit
en s namiddags <ins>om 5 uren</ins> na de <reg
orig="Neder|duytsche">Nederduytsche</reg>
Kerk, waar de Heer

<page/>

Zondag 4 Jun°y 1780
Hofman, beroepen Predikant
na Middelburg z°yn afscheid <reg orig="pre|dikatie">predikatie</reg>
deed, over de woorden
na Kerkyd de Heer Advocaat
Klinkenberg van Echten van
Arnhem gesproken, en s avonds
b°y d heer <ambig>Kreitschmer</ambig> <reg orig="gesou|peert">gesoupeert</reg>.

Maandag 5 Juny
S morgens in m°yn Logement
het ontbyt genoomen, en om half
acht uren met een Chais welke
d heer Advocaat Klinekenberg
van Echten, moest af gaan haalen
na den Baron van de Cappellen
tot den Dam, op den Boedelhof
gereeden, waar ik door d=o Baron

wierd verzogt te blyven eeten,
dog met d=s Advocaat <ambig>geretouereert</ambig>

<page/>

Maandag 5 Juny 1780
na Zutphen, waar ik s middags
in myn Logement heb geeeten.
en om half twee uren met een
Chais met twee paarden <reg orig="vertrok|ken">vertrokken</reg>
over de Latmher, waar ik
den Heer Baron van de Capelle
tot den Lattmher heb gesproken
en d heer van Echten vond, met
wien te gel^oyk daar van daan
na Deventer ben vertrokken,
waar ik ben gekoomen om vyf
uuren en gaan logeeren in de
Kroon; myn goed had ik met
de postwagen die daar aankomt
verzonden. s'avonds ben ik
int wynhuis geweest.

Dingsdag 6 Juny 1780
S morgens in m^oyn Logement
ontbeten en visites wezen <reg orig="afleg|gen">afleggen</reg>.
en int Coffyhuis geweest

<page/>

Dingsdag 6 Jun^oy 1780.
s middags in m^oyn Logement <reg orig="ge|ëeten">geëeten</reg>
na demiddag een wandeling
wezen doen. en s'avonds int
wynhuis geweest, en gesoupeert
in m^oyn Logement.

Woensdag 7 Jun^oy 1780
s morgens vroeg een brief aan
de heer van der Poest <reg orig="geschree|ven">geschreeven</reg>,
welke z^oyn Ed: op den 11e
heeft ontvangen, (de Brieven
moeten voor half acht aan t
Posthuis s morgens z^oyn, en
met drie stuyvers gefranqueert
worden. s morgens int Coffyhuis
geweest, en is daar s middags
in gekoomen om door te trekken
4 Compagnien van <ambig>Famars</ambig> <reg orig="koo|mende">koomende</reg>
van Campen en gaande
na Breda. s middags in m^oyn

<page/>

Woensdag 7 Jun^oy 1780

Logement geëeten; en om half
drie uren na t wynhuis gegaan
waar het rytuig is gekoomen
van den Collonel schepper, (wiens
Zoon, z^oynde Heer Burgermeester
Schepper <ins>van Deventer</ins> mij had geoffereert,
om daar mee na Zwol te r^oyden)
daar ik met de Heer D:S:W:
J: van Raesfelt, Lt Colonel &
Capt: Commandant, Garde Holland
Infantery, ben op gaan zitten.
half wegen z^oynde te
Thee gedronken, en om half agt
uuren te Zwol gekoomen; gaan
Logeeren, int Heeren Logement
b^oy J: Van Ommen. z^oynde
ik die avond nog geintroduceert
in de societeit, door Dito Heer
van Raesfelt. b^oy m^oyn aankomst

<page/>

Woensdag 7 Jun^oy 1780

vond ik twee Brieven aan het
Post Comptoir, van de Heer van
der Poest, Z^oynde van 31 Me^oy &
4 Jun^oy. s woensdag en Zondags
s morgens vroeg vertrekken de
brieven op Zeeland. s'avonds
in m^oyn Logement gesoupeert
met de Heer P: Straalman
Ritmeester int Regiment
Cavallerie van Hoeken.
de wagen op Groningen ryd Dingsdags
Donderdag 8 Jun^oy 1780
S morgens zien uittrekken twee
Esquadrons van het Regiment
Cavallerie van Hoeken; welke
van Leeuwaarden waaren <reg orig="ge|koomen">gekoomen</reg>
en na s Bosch moesten.
in m^oyn Logement ontbeten
en in de societeit geweest. s <reg orig="mid|dags">middags</reg>
in m^oyn Logement geeeten;

<page/>

Donderdag 8 Jun^oy 1780.

en s namiddags om 4 uuren
vertrokken met de trekschuit
na Campen, en aldaar <reg orig="gear|riveert">gearriveert</reg>
om 7 uuren. gegaan
in de stad, na t Logement
genaamt het Collegie, daar
waar geen plaats meer was
gel°yk mede niet in oud <reg orig="Mun|ster,">Munster,</reg>
alsoo er twee Esquadrons
Cavaller°y van Havenisse Pous
van Bergen op Zoom die dag
daar waaren in Guarnisoen
gekoomen; dus gaan Logeren
buiten de stad over de brug in
de stads Herberg. s'avonds.
gegaan na t Collegie, waar
ik in de Kamer was gegaan,
sonder te weeten dat het een
societeit was. hebbende dien

<page/>

Donderdag 8 Jun°y 1780
Heer Burgermeester Hennekes
de vriendelykheid gehad, m°y <reg orig="di|rect">direct</reg>
in de societeit te introduceeren
Ik vond daar in verscheide heeren
van m°yn kennis. s'avonds in
m°yn Logement gesoupeert.
Vr°ydag 9 Jun°y 1780
S morgens vroeg zien uittrekken
twee Esquadrons van het <reg orig="Rege|ment">Regement</reg>
Cavaller°y, van <ambig>Famars</ambig>
welk aldaar in Guarnisoen
had gelegen, en na Breda <reg orig="ver|trok">vertrok</reg>.
in m°yn Logement <reg orig="ontbee|ten">ontbeeten</reg>,
en na de stad gegaan, aldaar
Coffy gedronken b°y
welke tot Deventer had gesproken.
in de societeit geweest, en in m°yn
Logement geëeten, s'namiddags
een visite wezen doen b°y den

<page/>

Vrydag 9 Jun°y 1780
Captein Ingenieur De Rambures
welke m°y heeft uitgele°yde gedaan
en zynde ik s'namiddags om
4 uuren van Campen op Zwol <reg orig="gere|tourneert">geretourneert</reg>

en aldaar gekoomen
om 7 uren, s'avonds in de <reg orig="socie|teit">societeit</reg>
geweest. en in m°yn Logement
gesoupeert.

Zaterdag 10 Jun°y 1780.

S morgens visites wezen doen en
in m°yn Logement ontbeten. in de
societeit geweest, en s middags in
m°yn Logement gaan eeten. <reg orig="sna|middags">snamiddags</reg>
is er een officier begraaven,
en Ik ben een wandeling gaan
doen. s'avonds in de societeit
geweest. en 1 brief voor de Heer
Van der Poest geschreeven,
welke op Zondag morgen is <ambig>ver</ambig>zonden.

<page/>

Zondag 11 Jun°y 1780

Smorgens de brief verzorgt en
in m°yn Logement ontbeten.
in de Fransche Kerk geweest, en
In de societeit. Smiddags in
m°yn Logement geëeten, de <reg orig="Neder|duichtse">Nederduichtse</reg>
Kerk bezichtig, waarin
een trap is, die bezienswaardig is,
en met den Heer Cornelis Heufke
wezen wandelen na z°yn thuin
in gezelschap van De Heer
Paris & Baron verschuur,
daar thee gedronken, <ambig>d=e</ambig>, en
om half acht gaan wandelen
langst de Cingels na de stad, en
in de societeit, waar dito heer
ons heeft getracteert. hebbende
ik s'avonds in m°yn Logement
gesoupeert. en die dag een
plaats laten neemen op de
wagen op Groningen.

<page/>

Maandag 12 Jun°y 1780

s morgens in m°yn Logement
ontbeten, en in de societeit <reg orig="ge|weest">geweest</reg>.
smiddags in m°yn Logement
en nademiddag een wandeling <reg orig="we|zen">wezen</reg>
doen met den Heer Heufken
Capt Rykenstein en Baron
verschuur; s'avonds in de <reg orig="socie|teit">societeit</reg>

geweest, en die Heeren gett
zynde daar gebleven, met Capt
C: G: Ramaker, onder t <reg orig="Rege|ment">Regement</reg>
van z°yn Hoogheid: W:
G: Fr: Prince van Orange en
Nassau, z°ynde daar gekoomen
D heer G: R: Deurleu Lieutenant
onder Saxen Gotha, met wien
s'anderendaags na Groninge
ben gereeden.

<page/>

Dingsdag 13 Jun°y 1780.
S morgens m°yn ontbyt genoomen
int Logement, en om 6 uuren
van Zwol vertrokken met de
Heer Durlou, een Predikant welke
een uur van w°yk staat & nog twee
Heeren. s morgens om <ambig>Elf</ambig> uuren
te wyk gekoomen, aldaar
s middags geëeten, en om half een
vertrokken. gekoomen om 3
uuren in de Nieuwe herberg <reg orig="al|daar">aldaar</reg>
Thee gedronken, om vier
uuren van daar vertrokken, en
om 6 uuren te Beilen gearriveert
en ten half Negen tot Assen.
Zynde de Hoofdstad van t
Landschap Drenthe, aldaar
s'avonds geeeten, en gelogeert
int ...

<page/>

Woensdag 14 Jun°y 1780
Smorgens om vyf uuren na t <reg orig="ont|byt">ontbyt</reg>
te hebben genoomen van
Assen vertrokken. op den Hoek
gearriveert om half acht uuren
en ten half elf uuren te groninge
gaan Logeren in den Toetast
by J: O Harkken. s middags
een brief van den Heer Van der
Poest ontvangen van 7 Jun°y.
Smorgens was aldaar in gekoomen
twee Esquadrons Cavaller°y van
Rechteren. s middags in m°yn
Logement geëeten met de Heer de
Rook, Ritmeester in~~t~~ gemelde

Esquadrons. snamiddags den
Heere Faure gesproken, welke
m°y op de societeit heeft <reg orig="gein|troduceert,">geintroduceert,</reg>
aldaar thee gedronken,
en gaan wandelen na ~~na~~

<page/>

Woensdag 14 Jun°y 1780
t dorp Helpen (vooraf nog een
wandeling gedaan met de Heer
Durleu door de Plantagie even
buiten de stad welke zeer fraa°y
is.) waar de weeskinderen
die dag na Jaarelyke gewoonte
getracteert wierden. <reg orig="geretour|neert">geretourneert</reg>
en na de societeit gegaan,
alwaar dezelve om half negen
voorb°y z°yn gekoomen, gaande
een Predikant voor af, en wert
als een verhemelte van bloemen
gedmaakt daar agter gedraagen.
en de Kinderen gaan al <ambig>jasalen</ambig>
Zingende door de voornaamste
straaten, na t weeshuis. S'avonds
in m°yn Logement gesoupeert.
op de societeit had Ik gesproken,
den overste Me°yer.

<page/>

Donderdag 15 Jun°y 1780.
Smorgens in m°yn Logement
ontbeeten, visitens wezen doen.
smiddags in m°yn Logement <reg orig="ge|eeten,">geeeten,</reg>
snamiddags, gegaan
na den Heer Gen: Majoor Lewe
van Matenese. welke z°yn buiten
plaats heeft dichte b°y Eelde
z°yn int Landschap Drenthe
anderhalf uur van Groningen.
daar twee pypen gerookt, en
een Glas w°yn gedronken, z°ynde
door z°yn HWGeb. een endt weegs
gebracht, en over Helpen <reg orig="gere|tourneert">geretourneert</reg>.
s'avonds in m°yn
Logement gesoupeert.
Vr°ydag 16 Jun°y 1780
Smorgens in m°yn Logement
ontbeten, en de stad wezen <reg orig="be|zichtigen">bezichtigen</reg>.

de Heer Faure z^oyn

<page/>

Vr^oydag 16 Jun^oy 1780

vrouw, was in het Kinderbedde

bevallen. s middags in m^oyn

Logement geëeten. en s ~~avon~~

middags een wandeling buiten

de stad wezen doen. s'avonds op

de societeit geweest, en <reg orig="gesou|peert">gesoupeert</reg>,

gebleeven tot Elf uren.

Zaterdag 17 Jun^oy 1780

Smorgens om vyf uren <reg orig="ver|trokken">vertrokken</reg>

met een Post wagen op

Leeuwaarden, in geselschap van

drie studenten; (de vaart na

Strobosch was niet bruikbaar.)

gekoomen om te Northorn

daar Coffy gedronken, en om half

elf te Buyten post, aldaar

geëeten, en om half twaalf

vertrokken en gekomen om

<page/>

Zaterdag 17 Jun^oy 1780.

half een te Tw^oysel, en om half

twee te Leeuwaarden; waar ik

een brief heb ontvangen van

de Heer Van der Poest. z^oynde

van 11 Jun^oy. snamiddags

om vier uren, na dat int <reg orig="Snee|ker">Sneeker</reg>

veerhuis had thee gedronken)

met de snik op sneek <reg orig="vertrok|ken">vertrokken</reg>,

en aldaar gekoomen om

agt uren gaan Logeren, in,

den gekroonden witten Arendt.

Zondag 18 Jun^oy 1780.

S morgens in m^oyn Logement

ontbeeten, en na de Kerk geweest.

smiddags in m^oyn Logement

geëeten, en snamiddags na

de Kerk geweest, en de andere

<page/>

Zondag 18 Jun^oy 1780.

Kerk wezen bezichtigen, belet,

laaten vraagen b^oy den Heer

Rengers, en aldaar thee <reg orig="gedron|ken">gedronken</reg>, hebbende s'avonds een <reg orig="wan|deling">wandeling</reg> langst de wallen wezen doen, en in m°yn Logement <reg orig="ge|soupeert">gesoupeert</reg>. Maandag 19 Jun°y 1780. Smorgens myn ontbyt int <reg orig="Loge|ment">Logement</reg> genoomen, een <reg orig="wande|ling">wandeling</reg> wezen doen, en smiddags int Logt geeeten, vertrokken om vier uren s namiddags van Sneek, half wegen thee <reg orig="gedron|ken,">gedronken,</reg> en om agt uren te <reg orig="Leeu|waarden">Leeuwaarden</reg> gearriveert gaan Logeren int Heere Logement, alwaar gelogeert waaren

<page/>

Maandag 19 Jun°y 1780 de Heeren Baron L:W: <reg orig="Schrau|tenbach">Schrautenbach</reg> L=t Coll=l & L:J: Schneider Ritmeester int Regt Cavaller°y van Rechteren. met do Heeren s'avonds gesoupeert, en na den eeten een wandeling wezen doen. Dingsdag 20 Jun°y 1780. Smorgens in m°yn Logement ontbeeten; een brief aan de Heer van der Poest, en een aan Tante Goudzwaart geschreeven int Coffyhuis geweest, en <reg orig="smid|dags">smiddags</reg> in myn Logement geeeten. Snamiddags met boven gen: H=n gaan wandelen, en gaan <reg orig="bezhich|tigen">bezichtigen</reg> de Hoofd kerk, waar w°y <illeg com="begr..."/> ~~de~~ Cappelle hebbe gezien, van de Heeren Princen van Orange

<page/>

Dingsdag 20 Jun°y 1780. en Famillie, benevens de Eere teekenen aan de Muuren <reg orig="op|gehangen">opgehangen</reg>. van daar een <reg orig="wan|deling">wandeling</reg> buiten de stad, en een groot gedeelte van de wallen. S'avonds int Coffyhuis geweest, en, in m°yn Logement gesoupeert. Woensdag 21 Jun°y 1780 Smorgens in m°yn Logement

t ontbyt genoomen, en om 7 uuren
vertrokken met de snik op
Franeker. aldaar gekoomen
om 11 uuren. geeeten in
... van der Bildt
gesprooken, en om drie uuren
van Franeker met een Chais
met een Paard op Sneek
gereeden. dog b^oy het afr^oyden

<page/>

Woensdag 21 Jun^oy 1780
van t Logement, en over de
pyp zynde, wilde de voerman
het paard, doen langst de
vaart gaan. dan het Paard
na den toom niet willende
luisteren, liep het zelve in
een ingang van een Kelder.
vallende door de schok den
voerman uit de Chees, en
ben Ik er uit gesprongen, en
Paard had zig niet bezeert,
en ben daar mede, om half
acht uuren te sneek gekoomen.
en s'avonds een wandeling
langst de wallen wezen doen.
Donderdag 22 Jun^oy
in m^oyn Logement het ontbyt
genoomen, en om thien
uuren vertrokken met het

<page/>

Donderdag 22 Jun^oy 1780.
schip op de Lemmer, tot <reg orig="ge|selschap">geselschap</reg>
gehad, tot Drylst.
Juffrouw Liske Gurps, dogter
van den scheepen Gerrit Gurps
van Sneek (: Juffrouw Borre:)
en gekoomen te Bolswaard
om half drie uuren, en om
half zeven op De Lemmer.
een wandeling door de Lemmer
gedaan, en na t Hoofd gaan
wandelen, waarin m^oy retour
m^oy z^oyn tegen gekoomen twee
Juffrouwen van Campen, b^oy
welke ik aldaar Coffy had <reg orig="gedron|ken">gedronken</reg>.

dan welke ik <reg orig="voorb°ypas|seerde">voorb°ypasseerde</reg>
zonder te kennen; alsoo
dezelve in Vriesche Kleeding
waaren; dog b°y haare <reg orig="terug|komst">terugkomst</reg>

<page/>

Donderdag 22 Jun°y 1780
van t Hoofd, wierd m°y
gezegd, te z°yn Campensche <reg orig="Juf|frouwen">Juffrouwen</reg>,
wanneer die erkenden
en ben met haar Ed: mede <reg orig="ge|gaan">gegaan</reg>,
daar logeerde waar een
half uur ben gebleeven. en om
half negen uren, met het
schip van de Lemmen na
Amsterdam vertrokken.
Vrydag 23 Jun°y 1780
in het Lemmer schip, en om
half twee uren te Amsterdam
gekoomen. daar m°y aan
de wal laten zetten, en gaan
Logeren int wapen van <reg orig="Amster|dam">Amsterdam</reg>
b°y Estienne Thibaut.
daar smiddags geëeten en

<page/>

Vrydag 23 Jun°y 1780
gegaan na de Heer Pieter Faure
waar ik heb gevonden den Heere
Libregt Faure benevens z°yn Ed:
Beminde. daar thee gedronken,
en gedaan na de Heer Joh=o
Luden Hendx. Zoon op de Heere
Gragt b°y de Romeinsche <reg orig="Arm|steeg">Armsteeg</reg>.
waar ik een Brief van
Den Heer Van der Poest, van
den 18 Jun°y vond. s'avonds
in m°yn Logement gesoupeert
en na den eeten een wandeling
wezen doen. smiddags aan
t Huys van Dh=r Deutz geweest
Zaterdag 24 Jun°y 1780
S morgens in m°yn Logement
het ontbyt genoomen, en om
Zeven uren vertrokken met
de trekschuyt op Utrecht en

<page/>

Zaterdag 24 Jun^oy 1780.
aldaar gekoomen om half drie
uuren, gaan Logeren b^oy Mosch
in de Plaats Roijaal. <reg orig="snamid|dags">snamiddags</reg>
visitens gedaan, en int
Malihuis geweest. (zynde het
die dag zeer koud) en s'avonds
in m^oyn Logement gesoupeert
Zondag 25 Jun^oy 1780.
Smorgens in m^oyn Logement
het ontbyt genoomen, en om
acht uuren na de Lutherse
Kerk gegaan. werdende
daar geviert het Jubilé
van de over geëving der <reg orig="Aug|burgse">Augburgse</reg>
Confessie, Predikende
den Predikant over de woorden
die m^oy belyden zal voor de
Menschen, die zal ik ook belyden

<page/>

Zondag 25 Jun^oy 1780
voor mynen vader, die in de
Hemelen is. werdende b^oy die
gelegenheid ook >tevens in gevoert
de Nieuwe beryming der <reg orig="Psal|men">Psalmen</reg>
en Liederen. de Kerk
was bezet met een comando
Cavaller^oy & Infantry. daar
was op t orgel, een vocaal
& Instrumentaal concert,
en alles is met de uitterste
ordre toegegaan. smiddags in
m^oyn Logement geeeten, en
snamiddags int Maliehuis
thee gedronken, en s'avonds daar
gebleeven, zynde geintroduceert
geworden aldaar in de societeit
door den Heere Van Damme.

<page/>

Maandag 26 Jun^oy 1780
Smorgens in m^oyn Logement
ontbeeten, en visitens gaan doen,
en int Coffyhuis geweest, <reg orig="smid|dags">smiddags</reg>
in m^oyn Logement geeeten
en om 1 uur met de trekschuit

vertrokken, in geselschap van
de Ritmeester Godin. en te
Amsterdam gekoomen om
8 uren, gaan logeren b^oy <reg orig="Thie|baut">Thiebaut</reg>.
na t Huys gegaan
van den Heer Deutz van
Assendelft daar ik een brief
vond van m^oyn Tante Goudzwaart.
geweest b^oy de Heer Luden.
en s'avonds in m^oyn <reg orig="Loge|ment">Logement</reg>
gesoupeert.

<page/>

Maandag 3 Jul^oy 1780
Vertrokken van Assumburg
zynde in de w^oyk gebragt met
een Chais, en om agt uren
uit de Beverw^oyk vertrokken
met de w^oyker wagen en om
thien uren tot Haarlem
gekoomen, gaan Logeeren
int Gulde vliet. smorgens
gegaan b^oy De Heer van
Oosterom, waar quam
Juffrouw Hendrina Maria
De Laurier, woonende op de
Oude Gragt, b^oy wien de
Juffrouwen <ins>Agneta & Catharina</ins> van Oosterom
verzocht waeren op de Thee.
Smiddags b^oy de Heer van
Oosterom geëeten, en een

<page/>

Maandag 3 Juny 1780
wandeling wezen doen over
de Kermis met de Juffrouwen
Agneta & Catharina van
Oosterom, met dezelve gegaan
na Juffrouw de Laurier, daar
thee gedronken, en doe een
wandeling int Haarlemmer
hout wezen doen; s'avonds
in stads geretourneert, en
een wandeling over de <reg orig="Ker|mis">Kermis</reg>
gedaan, gaan souperen
b^oy Juffrouw De Laurier en
na den eeten de ... wezen
bezichtigen.

Dingsdag 4 Jun^oy 1780
S morgens in m^oyn Logement

<page/>

Dingsdag 4 Jul^oy 1780
het ontbyt genoomen, en een
Visite wezen doen b^oy de Heer
Van der Me^oy, en Coffy wezen
drinken b^oy Juffrouw De Laurier
van daar gegaan na d heer
van Oosterom om afscheid te
neemen; alsoo voorneemens
was <ambig>kort</ambig> nademiddag te
vertrekken in m^oyn Logement
geeten, dog eerst om   uuren
vertrokken. en om <ambig>1</ambig> uuren
te Leyden gearriveert, gaan
Logeren op den Burgt b^oy
... s'avonds
daar gesoupeert met den
Heer Kempe Predikant
der Mennoniten te <reg orig="Parima|ribo">Paramaribo</reg>,
& z^oyn Dogter, woonende

<page/>

Dingsdag 4 Jul^oy 1780
b^oy de Joode Breestraat te
Amsterdam
Woensdag 5 Jul^oy 1780
Smorgens in m^oyn Logement
het ontbyt genoomen, en een
visite wezen doen, b^oy de Heer
Hutspot, om   uuren van
Leijden vertrokken, en om   uuren
in s Hage gearriveert. gaan
Logeren b^oy d h=r Hendrik <reg orig="Haze|mont">Hazemont</reg>,
in de Drie Haasjens.
smiddags in m^oyn Logement
geeten, en smiddags na
d heer Stronk gegaan, daar
Thee gedronken, en een reg orig="wande|ling">wandeling</reg>
na de Oranje Zaal wezen
doen, en s'avonds b^oy z^oyn Ed:
gesoupeert.

<page/>

Dingsdag 27 Jun^oy 1780

Smorgens m°yn ontbyt genoomen
in m°yn Logement en om uuren
vertrokken, en tot Haarlem
gekoomen om uuren, gaan
Logeren int gulde vlies b°y Dank
Me°yer. Zynde het Kermis te
Haarlem, s middags gaan
eeten b°y de Heer Jan van
Oosterom, na demiddag een <reg orig="wan|deling">wandeling</reg>
gaan doen met de Jonge
Juffrouwen, en Juffrouw Stronk
uit s Hage, en wezen thee
drinken b°y d heer
van daar na de comedie gegaan
waar vertoont wierd De Koopman
van Smirna, en.
en <ins>na</ins> de comedie een wandeling
wezen doen, en b°y de heer
S'avonds geeeten.

<page/>

Woensdag 28 Jun°y 1780
Smorgens in m°yn Logement
het ontbyt genoomen, en om thien
uuren van Haarlem vertrokken
met een Chais na de Beverw°yk
alwaar het Rytuig van den
Heere Deutz van Assendelft
was, om m°y aldaar te koomen
afhaalen, benevens Den <reg orig="Predi|kant">Predikant</reg>
Stree z°yn vrouw en Dochter
en Juffrouw ... daar
mede na Assumburg gereeden,
welke s middags daar hebbe
geëeten. en s'avonds weder
na de wyk gebragt.
Donderdag 29 Jun°y 1780
op Assumburg gebleeven, <reg orig="smor|gens">smorgens</reg>
een brief ontvangen van

<page/>

Donderdag 29 Jun°y 1780
De Heer van der Poest, zynde van
25 Dito. aan z°yn Ed: geschreeven
benevens aan Mejuffrouw van der
Poest, dat heden acht dagen daar
s'avonds zoude wezen. <reg orig="Snamid|dags">Snamiddags</reg>
met den Heer Deutz na

Uitgeest gereeden, en toen na
Beyen lust gegaan.
Vr°ydags 30 Jun°y 1780
Smorgens op Assumburg <reg orig="ge|bleeven">gebleeven</reg>,
en s namiddags een
visite wezen doen b°y Den
Predikant Stree, in de <reg orig="Bever|w°yk">Beverw°yk</reg>,
zynde s'avonds op <reg orig="As|sumburg">Assumburg</reg>
gekoomen, daar de
Heer Nucella van <reg orig="Amster|dam">Amsterdam</reg>,
z°ynde een Engels Heer
was gearriveert.

<page/>

Zaterdag 1 Jul°y 1780
Smorgens op Assumburg gebleven,
en snamiddags om Een uur
van Assumburg met een Chais
met vier paarden gereeden
na Alkmaar, met den Heer
Deutz van Assendelft en De
Heer Nucella, s'avonds om
half acht uren op <reg orig="Assum|burg">Assumburg</reg>
geretourneert.
Zondag 2 Jul°y 1780
S morgens na Heemskerk
te Kerk geweest. en voorts
die dag op Assumburg <reg orig="ge|bleeven">gebleeven</reg>.
Maandag 3 Jul°y 1780
Smorgens om zeven uren

<page/>

Donderdag 6 July 1780.
Smorgens in mijn Logement
het ontbyt genoomen, en visites
wezen doen. Smiddags in m°yn
Logement geeeten, en snamiddags
om half vyf uren uit s Hage
vertrokken. half ses te Delft <reg orig="ge|arriveert">gearriveert</reg>,
en om 6 uren van
daar vertrokken, en om 8 uren
te Rotterdam gekoomen, gaan
Logeren au Marechal de Turenne
b°y ... S'avonds <reg orig="ge|soupeert">gesoupeert</reg>
b°y Den Heer & Mevrouw
De Monchy, waar ik gedagt
had Juffrouw van der Poest nog
te vinden, dog was 4 dagen te

vooren vertrokken, met De Heer
Mounier. daar een brief <reg orig="ont|vangen">ontvangen</reg>
van De Heer Van

<page/>

Donderdag 6 Jul^oy 1780
der Poest, van 2 Dezer.
Vrydag 7 Jul^oy 1780
S morgens in m^oyn Logement het
ontbyt genoomen, en een visite
gedaan b^oy de Juffrouwen,
Schellink. geweest b^oy Mevrouw
De Monch^oy – en int Coffyhuis
en op de Beurs, smiddags <reg orig="ge|eeten">geeeten</reg>
b^oy De Heer De Monch^oy
en snamiddags om half vier
uuren vertrokken van <reg orig="Rot|terdam">Rotterdam</reg>,
<ins>met schippr van der Plas.</ins> in geselschap van
De Heeren Alvares, student
te Utrecht. G Verboom, <reg orig="woo|nende">woonende</reg>
te Leyden. Riviere
woonende in de Nes te <reg orig="Am|sterdam">Amsterdam</reg>,
benevens een Heer

<page/>

Vrydag 7 Jul^oy 1780
van Gendt. om zeven uuren te
Dordrecht gekoomen, en wandeling
door de stad wezen doen, met
d heer Alvarez. s'avonds om half
negen uuren van Dordt vertrokken.
Zaterdag 8 Jul^oy 1780
Smorgens om half thien uuren
voor de Steenbergse vliet. en
s'avonds in de zantkreek <reg orig="ge|koomen">gekoomen</reg>.
Zondag 9 Jul^oy 1780.
Smorgens om 7 uuren te <reg orig="Mid|delburg">Middelburg</reg>
gearriveert. hebbende
ons Scheep zeer wel <reg orig="gediver|teert">gediverteert</reg>.

<page/>

Transcriptie 2: Reisverslag van Johan Christiaan Clement (Noord-Brabant, periode I)

<header>

DOCUMENT: Haarlem_LosseAanwinsten_176_1567_dia01

ARCHIVE: Noord-Hollands Archief

GENRE: diary

DATE: 1781

PLACE:

TRANSCRIPTION: BA (check AK: 2016-04-13)

NOTES: Alleen de linkerbladzijde van het dagboek is getranscribeerd.

WORD COUNT: 247

</header>

Augustus 1781

Vrydag 24

Vertrokken 6 1/4 uur van <reg orig="Middel|burg">Middelburg</reg>

op Hulst met schipper

Kleyn Zwager om 10 uuren

voor Vlissingen 1/2 5 uuren te

Stoppeldyk van daar te voet

gegaan en om 7 uuren te hulst.

gearriveert; gaan logeren int

Bonte Hart b^oy

daar gesoupeert

Zaterdag 25

S morgens het ontbyt <reg orig="genoo|men">genoomen</reg>,

en b^oy Juffrouw Hesar

geweest. welke op gisteren de

Bruid was geworden met

Den Heer van Balen, die

<page/>

Zaterdag 25 Aug 1781.

Cap=t is onder Randwyk; dog

niet in de Societeit geweest, alsoo

er <ambig>dhr</ambig> Hum aan de Roode

loop was overleden. Smiddags

in m^oyn logem=t gedineert, en

om 2 uuren vertrokken

met een Chees met 2 paarden

en om 6 uuren aan het <reg orig="vlaam|sche">vlaamsche</reg>

Hoofd gearriveert, en om

7 uuren te Antwerpen, gaan

logeren b^oy P. Aernout in het

Hof van Brussel; alsoo niet konde

logeeren b^oy F: Loos, int Logement

Imperial & Royal au grand

Laboureur, doordien er Haare

Hoogheden de Gouverneur &

Gouvernante der <ambig>Oostenrykse</ambig>

<page/>

Zaterdag 25 Augustus 1781

Nederlanden, gelogeert waaren,
s'avonds De Heer De Heyden
Gesproken, en in m°yn Logement
gesoupeert.
Zondag 26 Augustus
om half zeven uren gegaan
na de Loos, waar van daan
om 7 uren vertrokken z°yn, de
Gouverneur & Gouvernante <reg orig="wel|ke">welke</reg>
heb gezien; smorgens in
m°yn Logement m°yn ontbyt
genoomen, en daar na een
brief aan de Heer van der
Soest geschreeven en aan m°yn
vrouw, welke die op den <illeg/>
hebben ontvangen, smiddags
in m°yn Logeent gedineert

<page/>

Transcriptie 3: Reisverslag van Jacoba Johanna Nagtglas (Noord-Holland, periode I)

<header>
DOCUMENT: Haarlem_Nagtglas_139_47_dia01
ARCHIVE: Noord-Hollands Archief
GENRE: diary
DATE: 1787
PLACE:
TRANSCRIPTION: BA (check AK: 2016-04-12)
NOTES:
WORD COUNT: 2392
</header>

Aanteekeningen, nopens een plaisier-reisje
van Bergen op den Zoom naar Brussel, en te
rug, door J: H: Rÿnink, en Huisvrouw, benevens
Mej: de Wed: D. Anosi, de Jonge Juffrouwen
A: Anosi, en J:ch: Van Haffen, en den Heere
J: Timmerman, Fransch Kost-schoolhouder,
enz: te B: O. Zoom, gedaan, D: 11–15 Junÿ, 1787.
Na des morgens van d. 11 Junÿ, ten 6 uren, met
eene zeer gemaklyke Koets, proper ten gebruike
voor 6 persoonen geäppropriëerd, van <u>Bergen</u> te
zÿn afgereden, arriveerden wÿ, over <u>Hogerheide</u>,
daar wÿ ten 7 1/4 uren, <u>Zandvliet</u>, daar wÿ ontrent
8 1/2 uren, en <u>Oteren</u>, daar wÿ ten 10 uren aankwamen,
ten 11 uren te <u>Antwerpen</u>, in het Hotel van
Brussel <ins>op de maire</ins>, van waar wÿ, na het gebruik van Koffÿ,
en een net geconditioneerd middagmaal, ten 1 1/2 uren

afgereden, over <u>Contigh</u> 1 1/2 uren van Antw: <cancel/>
ten halv 5 uren te <u>Mechelen</u> kwamen. Hier, in
de Kraan-vogel, op de groote markt, Thee gedronken
hebbende, vertrokken wÿ ten 5 1/4 uren, over <u>Séms</u>,

<page/>

en <u>Eppeldonk</u>, ruim 1 1/2 uren van Mechelen, naar
<u>Vilvoorden</u>, daar wÿ ten 7 uren aankwamen, en van waar
wÿ verder, langs de <u>Brusselsche Vaart</u>, aan de overzÿde
van het groote Correctie-huis, in welkers zÿd-gevel wÿ
4 verdiepingen, elk van 83 kleine venstertjens telden,
na eenige weinige minuten, aan de aangenaame <ins>en gewoone</ins> pleister-
-plaats, <u>de 3 Fonteynen</u>, arriveerden, en 2 fraaje
Barges, of Brabandsche Trek-schuiten van 3 <reg orig="ver|trekken">vertrekken</reg>
bezigdigden; voorts, langs verscheidene heerlyke
buiten-goederen in dit aangenaame, en van schoone gezigten
rÿklyk voorziene oort, gereden zÿnde, kwamen wÿ ten
halv 9 uren <u>te Brussel</u> ten huiz. van Mevr: Overman,
daar wÿ op het hartlykst verwelkomd en al <ins>ras</ins> <cancel/> op eenen
familiaren <cancel/> <ins>avond-maaltÿd</ins> zeer vriendlyk onthaald werden,
waar op wÿ, met agterlaating van de Juffrouwen Anosi,
die daar <cancel/> <ins>bleven logeeren</ins>, tegen 11 uren ons logement: La
Maison rouge betrokken, daar wÿ of schoon eene taamlÿke
ligging hebbende, egter, wegens het <ins>in dien nagt</ins> meenigvuldig bellen,
rÿden, enz.: dat tot 4 uren in den morgen duurde, weinig
slaapen konden, en het <ins>wat</ins> te gemeen vonden, om door ons
aan goede vrienden sterk gerecommandeerd te
worden.

<page/>

D: 12, des morgens om 9 uren, met D=s Horter,
Geref: Pred: te Brussel, eenen ouden Vriend van
Juffr: Anosi, die ons, geduurende ons verblÿv <ins>te Brussel</ins>, <reg
orig="aan|houdend">aanhoudend</reg>
vergezeld, en ons ten goeden leidsman strekte,
op weg getogen, was het eerste, dat ons in Brussel
verrukte, de magnifique <u>Place Royale</u>, waar op
het fraaje metaalen standbeeld van Prins Carel,
benevens de nieuwe, <cancel/> en nog niet volbouwde Kerk
van de Abtdÿ van Koudenberg, zo van binnen, als
van buiten, wel <ins>zonder beelden of schilder-stukken en</ins> zeer eenvoudig, maar te
gelÿk uitneemend
proper, fraaÿ, en schoon gebouwd, en daar het oog van
rondsom, en aan alle zÿden, even zeer door de pragtigste
gebouwen verrukt, en bekoord werdt, gelÿk vervolgens
ook niet minder door de schoone gezigten, konstige beelden,
voortreflyke gestigten, en heerlyke cieraaden, die ons de
wandeling in het daar nabÿ gelegen fraaje <u>Park</u>, of <u>warande</u>,

opleverde, daar wÿ, onder anderen, een grotwerk, zÿnde
daar in een schoone waterkom, bezigtigden, daar wel
eer Czaar Peter <ins>de eerste</ins>, beschonken zÿnde, was ingevallen
<ambig>zeggende</ambig>

het opschrift zaaklÿk: dat deze Czaar dit grot veredeld
hebbe, door, uit hoofde dat hÿ te veel wÿn geproevd had,
daar in te vallen; ook zagen wÿ hier de <u>Vauxhal</u>,

<page/>

waar in wÿ, na wat rust en verfrissching in een der <reg orig="ver|trekken">vertrekken</reg>
genoten te hebben, ook nog bezigtigden eene
zo-genaamde <u>universelle necessaire</u>, ten opschrift
hebbende: omnia mecum porto: zÿnde eene groote
kist, of koffer, waar in <cancel/> al het nodige in en tot
eene huis houding besloten was en aan ons vertoond
werd van stuk tot stuk; een <ins>werk</ins> <cancel/>, dat in vinding,
kunst, en fraaÿheid zeer uitmuntede.

Daarop bezagen wÿ de fraaje, en met Zo schoone torens
pronkende Cathedrale <u>Kerk van S=t Gudula</u>, waar in
een aantal fraaje Tombes, Altaaren, Schilder-stukken,
en vooral het rÿke altaar van het zo geheeten Brusselsche
Mirakel, zich voor 't oog heerlÿk voordoet, en welke Kerk, aan
het eene einde <cancel/> gelÿk met het vlak der straat, aan
het andere 36 trappen boven het zelve verheven is, terwÿl
zo veele hoogten en diepten <ins>ook</ins> elders in deze stad <cancel/>
voor ons den weg wel eens wat moeilÿk, maar te gelÿk eene de
vreemdste vertooning, en dikwÿls de schoonste gezigten maakte.
<cancel/> <ins>Daar op</ins> begaven wÿ ons naar de Keurlÿk geördineerde <u>plaats</u>
<u>van St= Michel</u>; eene groote vierkante vlakke daar rondom
en aan alle zÿden, eene meenigte particuliere huizen te zamen
<ins>zich</ins> als een groot, eenstemmig, Koninglÿk Paleis voor het
oog vertoonde.

Na des middags, op de Kaasmarkt, bÿ reeds gemelde

<page/>

Mevr: Overman (ten welker huize het voornaame koop mans
Comptoir van dien naam, en loopende voor de daar woonende
Familie gehouden en door 13 personen bediend wordt),
met Haar <ambig>Ed:</ambig> Familie die, <ins>alle oude vrienden van Juf: Anosi,</ins>
met ons een gezelschap van
ruim 25 personen uitmaakte op een keurig <cancel/> en rÿklÿk
op Hollandsche wÿze toegerigten <ins>middag-maaltÿd</ins> <cancel/> allervriendlÿkst
onthaald zÿnde wandelden wÿ langs het <u>manneke pies</u>,
<ins>een steeds waterend verguld beeldjen,</ins>
naar de schoone <u>groote markt</u>, daar de kostbaarste
woonhuizen en stand-beelden op dezelve, <ins>waar onder dat van Karel te paard
uitmunt,</ins> zo wel als het
schoone Raadhuis, en de onderscheidene gilden-kamers,

zels op het <ins>eerste</ins> uitwendig aanzien, ons in verwondering deeden opgetoogen worden en de Staaten-Kamers met <ambig>den</ambig> Keizerlyken Troon, en verders uitmuntende, en dier plaatze voegende cieraaden, naauwkeurig door ons bezigtigd werden.

Na op het raadhuis eenige schoone Brusselsche Kanten gekogt te hebben gingen eenigen onzer vrienden, na dat wÿ door de stad nog wat gewandeld hadden, naar <u>de Comoedie</u>, daar ook de Gouverneur van Brussel, de Prins van Saxen Tesschen, benevens de Princes, onder de meenigte aanschouwers, de executie van een schoon Fransch Tooneel-stuk bÿwoonden, terwijl deze vergader plaats in een schoonen smaak, en tot het bedoeld<cancel/> oogmerk zeer wel gebouwd en geschikt was.

<page/>

Met hetzelvde gezelschap, en ten zelvden huize als dezen middag, <ins>des avonds</ins> op een keurigen <ins><cancel/> maaltÿd</ins> <cancel/> onthaald zÿnde, trokken wÿ des nagts circa 12 uren naar ons logement, van waar wÿ, dien nagt wat beter gerust hebbende, D: 13den, s morgens reeds om 8 uren, met ds. Horter, ons begaven naar het huis van den Heere Schumacher, <illeg com="behuu..den"/> broeder van gemelde Mevr: overman, daar wÿ, met een groot deel van het gezelschap van den vorigen dag, in een schoon huis, staande op een der hoeken van het <ins>park</ins> ~~plein~~ <cancel/> <ins><cancel/></ins> en een heerlyk uitzigt over de stad, naar buiten hebbende, <cancel/> <cancel/> op een <ins>morgenontbÿt</ins> <cancel/> van Thee, Koffÿ, Chocolate, <ambig>Aard-besien</ambig>, enz: enz:, niet minder vriendlyk onthaald werden, waar op wÿ het <u>hov van Keizer Karel</u> beschouwden, dat overheerlyk is, en waar van de Vorstlyke <reg orig="kostbaar|heid,">kostbaarheid,</reg> schitterende praal, en keurige smaak van de <ambig>meenige</ambig> vertrekken, en Cabinetten, al het geen, dat wÿ er ons door de gerugten van hadden voorgesteld, nog zeer ver te boven ging, en <ins>dat</ins> in schoone gezigten over het laager deel der stad, en de daar buiten gelegene <reg orig="lands|douwen">landsdouwen</reg> bÿzonder uitmuntede.

<page/>

Vervolgens <u>de Wapen-kamer</u>, daar wÿ eenige oude <reg orig="krÿgs|wapenen">krÿgswapenen</reg>, doch, behalven het keurlyk uitgewerkte schild en <ins>den</ins> helm, als ook de wieg en het zwaard van Keizer Carel

den Vden, niet veel ~~byzonders vernamen, bezigtigd~~ ~~orig="heb|bende">hebbende</del>~~,
werden wÿ des ~~na~~middags, bÿ eene andere
Mevr: overman, zuster van de meergemelde Dame, met
de meesten van het gezelschap van den voorgigen dag, dat, uit
Geref: en Lutherschen gecomponeerd, ~~bÿna~~ een ~~vierde~~ ~~deel~~
van
het Protestandom in Brussel uitmaakte, in een schoon
huis, op één der hoeken van het plein der Sablons, dat,
behalven de schoone woonhuizen, ook van eene fraaje kerk,
en eene groote fontein voorzien is gereciperd, op een
trefflyk ~~met~~ ~~na~~ ~~het~~ ~~eindigen~~ van het welke wÿ,
~~na~~ het bezien van de Jans-kerk en t Hospitaal ~~met~~ 2 koetzen, ons lieten brengen
naar de Tapÿt-maakerÿ van
den H=r Jacques van der borcht, ~~van~~ ~~waar~~ wÿ, het fabriceeren
van tapÿten van f22 ~~de~~ ~~el~~ vierkant gezien, en eenige
reeds afgewerkte stukken met verwondering beschouwd
hebbende, afreeden, naar het vorstlyk buitengoed
van den Prins van Saxen Tesschen, Gouvern: van
Brussel, te Lake, daar wÿ een zeer schoon nieuwgebouwd
Paleis, met eene fraaÿ-bevloerde ronde zaal, naar ons
oordeel, wel zo fraaÿ, als die in 't Haagsche Bosch, en zeer
veele heerlyke vertrekken, daar wÿ, even als in ~~het~~ hof
van Prins Karel te Brussel, geene rottingen mogten inbrengen,
als mede spiegels van ongemeene grootte, de keurigste

<page/>

porceleinen, ~~behangsels, litdranges,~~
enz: enz:, met de hoogste verwondering beschouwden, maar
door een opkomend onweder, dat ons in een nabÿgelegene
wooning van eenen der Kamerheeren van den Prins,
die, schoon Protestantsch, egter een groot gunsteling
van dien Vorst is, en met wien wÿ juist des middags
gegeten hadden, deed retireeren, in het bewandelen
der fraaje ~~thunien,~~ en het bezien der keurige Chineesche
tooren, daar ~~verhinderd~~ werden.
Van hier vertrokken wÿ, blyvende het onweder nog al, meer
of min, voortduuren, dat dien eigen nagt nog zeer hevig werdt,
onder het vallen van eenen zwaaren regen met onze
koetzen ~~naar~~ de stad, en langs de fraaje haven ~~van~~ Brussel,~~naar~~ ons
logement, na dat wÿ de Juffrouwen
Anosi te huis gebragt hadden, daar wÿ, na een redelyk
goed ~~avond-eeten~~ dien nagt taamlyk sliepen, wel voldaan
over alles, wat wÿ gezien en genoten hadden.
Den volgende morgen, D: 14, ons vercierd hebbende met
de in Brussel ~~nu~~ algemeen gedragen wordende ~~patriottische~~
vreede-
vryheids- en vreugde leuzen, wegens de aanvanglyke door

de Aarts-hertogin den Brabanderen herstelde immers naar de gedaane belovte hersteld zullende worden <reg orig="voorreg|ten">voorregten</reg>, door den Keiser hun betwist, bestaande in zilveren en vergulden leeuwjtens, en zwart- rood- en geel-coleurige cocardes, en lindjens, die wÿ 's daags te vooren hadden

<page/>

aangekocht, en welker plaatzing voor de borst ons bij de Brabanders niet weinig veraangenaamde, en waar van wÿ ook, ter gedagtenis, voor onze Familie eenige mede <ambig>namen</ambig>, gingen wÿ al vroeg weder naar de Kaasmarkt, bij Mevr: Overman, van waar wÿ, na, met een groot deel van het voorige gezelschap, op gelyke wÿze, als den voorigen morgen, op een <ins><ambig>keurig</ambig> ontbyt</ins> onthaald te zÿn, weder op weg gingen, en al spoedig verrast werden, door een treffend gezigt van de intrede, en den <u>optogt van eenigen der Staate</u> <u>van Mons</u>, of Bergen in Henegouwen geleid, door een Corps van 600 wel uitgedoste Monssche burgers met 41 fraaÿ in het Turksch gekleede, en Turksch musicq maakende, musicanten, welk Corps ingehaald werdt door ruim 200 <cancel/> Brusselsche burgers, die door een Pauker en 6 trompetters, benevens nog 12 man te paard, alle in 't rood met goud keurlÿk gekleed, voorafgegaan, en door nog 24 musicanten gevolgd werden, onder eenen zo ontzaglÿken toevloed van menschen, dat men, langs den trein, de meenigte des volks door reien van aan één gehoudene rottingen, of armen, moest afkeeren; dienende deze optogt der <reg orig="Hene|gouwsche">Henegouwsche</reg> Staaten, om het Hof en den Staaten van Brussel plegtig te bedanken voor <ambig>derzelver<ambig> <reg orig="poo|gingen">poogingen</reg> ter herstelling der voorregten en vrÿheden,

<page/>

in de <cancel/> oostenrÿksche Nederlanden, en zich, ter bevestiging van dezelve, plegtig, en met eede aan <illeg com="elkand..."/> te verbinden, zÿnde deze gantsche trein op een <reg orig="Dejeu|nè">Dejeunè</reg> onthaald, door den Hertog van Aremberg, op de kleine Sablons, en daarop gemarcheerd naar het hof, daar de Aartshertogin de Bergsche Staaten selv met de hand binnen leidde, <cancel/> van <ins>waar zÿ</ins> <cancel/> langs verscheidene straaten heenen ~~ge~~trokken naar de Grootte markt, tot voor het stadhuis, daar het onbeschrÿvlÿk groot aantal van menschen in, op, en voor de huizen, en op de markt, en de honderden van heenen en weder rÿdende koetzen, onder een gestadig, en luidruftig Hoeseè, en gejuich, de treffendste <reg orig="vertoo|ning">vertooning</reg>

opleverde, met de klaarste blyken van de volkomenste eenstemmigkeid der zamengevloeiende meenigte in <ins>het deel neemen aan</ins> de belangen van het algemeen, neemende ook eenigen deze gelegenheid waar, <ambig>ter</ambig> bevordering van eigen belang, dat men althands <ambig>m^oy</ambig> byzonder, door my een nieuwen <cancel/> z^oyden zak-neusdoek <reg orig="heim|lyk">heimlyk</reg> te ontfutselen, tot myn spyt deed ondervinden. Hier op ook nog eene kleine <u>Processie van St <reg orig="Nico|laas">Nicolaas</reg></u> gezien hebbende, gingen wy, na by Mevr: Overman <ins>op de Kaasmarkt</ins> nog eenige verfrisschingen genuttigd te

<page/>

hebben, en na een teder, vriendlyk, en aandoenlyk afscheid van onze zo gulle en genegene weldoeners, wier hartlyke vriendschap, en zo minzaame, als polite bejegeningen wy noit zullen kunnen <reg orig="ver|geten">vergeten</reg>, of naar eisch beantwoorden, ruim 1 uuren na den middag op reis, rydende <cancel/> naar de Grootemarkt, die nog zo vol menschen was, dat wy wel ras eenen anderen weg kiezen moesten, om uit de stad te komen; van waar wy, door het <u>fraaje bosch</u>, <u>naby Brussel</u> en voorts langs <u>de 3 fonteinen</u>, en <u>Vilvoorden</u>, en zo <ins>verder</ins> denzelvden weg, langs welken wy gekomen waren, heenen gereden zynde, ten halv 5 uuren <u>te Mechelen</u> aankwamen, daar wy, na het bezigtigen van de <u>fraaje groote kerk</u> op de markt en eene uitneemend <u>fraaje processie</u>, <ins>en daar op volgende</ins> <cancel/> <cancel/> properen maaltyd, om 6 uuren afreeden, en, door 8 barrieren, en langs 2 bruggen rydende, dat ons noodzaakte, met de beurs in de hand te zitten ten halv 9 uuren weder in 't Hotel van Brussel <ins>te Antwerpen</ins> arriveerden, daar wy dien avond eenen zeer goeden maaltyd deden, en daar op den volgenden nagt een gerusten slaap op uitneemende goede lig-plaatzen genieten mogten.

<page/>

D: 15 daar aan volgende, na het ontbyt, een weinig gewandeld, en ten huize van de Juffrouwen <reg orig="Riem|snyder">Riemsnyder</reg> eene visite gedaan hebbende, en vervolgens, zonder iets merkwaardigs daar te willen gaan zien, dew^oyl wy dit by voorige gelegenheden wel gedaan hadden, nog een goed middagmaal hebbende genomen, vertrokken w^oy circa 1 1/2 uuren, en dus <u>slegts een paar uuren voor het begin der revolte</u>, die op dezen dag, zeer onverwagt, in deze stad voorviel, en zeer gedugt was, van Antwerpen, over <u>Capelle</u>, <cancel/> <ambig><u>Put</u></ambig>, <ins>en Hogerheide,</ins> naar Bergen

op den Zoom, daar wÿ in den gewenschtsten welstand,
en wel voldaan over onze alleraangenaamste
reize, des avonds ruim 8 uren aankwamen, en
door de onzen, bij <ambig>welke</ambig> wÿ alles wél mogten
aantreffen, hartlyk verwelkomd werden,
zullende deze reize <ins>mÿ</ins>, behalven het aankopen
van eenige kanten, en andere kleinigheden,
<ins>ruim</ins> <cancel/> f150-: Hollands gekost hebben,
doch waar van ik mÿ geen oogenblik beklage.

Bijlage 3: Beschrijving corpusmateriaal

Corpus kranten 1770-1790

Naam krant	Regio	Aantal woorden
's Hertogenbossche courant	Noord-Brabant	5018
Oprechte Haarlemsche courant	Noord-Holland	5088
Leydse courant	Zuid-Holland	5048
Utrechtse courant	Utrecht	5040

Corpus kranten 1820-1840

Naam krant	Regio	Aantal woorden
Noord-Brabander	Noord-Brabant	5036
Oprechte Haarlemsche courant	Noord-Holland	5093
Leydse courant	Zuid-Holland	5027
Utrechtse courant	Utrecht	5033

Corpus dagboeken 1770-1790

Naam scribent	Gender	Regio	Aantal woorden	Archief
Johan Christiaan Clement	Man	Noord-Brabant	4819	Haarlem_LosseAanwinsten_176_1565
Johan Christiaan Clement	Man	Noord-Brabant	247	Haarlem_LosseAanwinsten_176_1567
Gerrit Hooft	Man	Noord-Holland	2023	Amsterdam_Heshuysen_225_65
Jacoba Johanna Nagtglas	Vrouw	Noord-Holland	2392	Noord-Hollands Archief (139_47)
I.J. Sweerts de Landas	Man	Zuid-Holland	2328	DenHaag_Emants_32015_145
Bernardus Ledeboer	Man	Zuid-Holland	2687	Rotterdam_Ledeboer_1237_62
Adriaan Hendrik Eijck	Man	Utrecht	2534	DenHaag_EijckZuylichem_32086_207A
Margaretha Aletta Martens	Vrouw	Utrecht	2601	Utrecht_MartensSevenhoven_1002_327

Corpus dagboeken 1820-1840

Naam scribent	Gender	Regio	Aantal woorden	Archief
Gerhard Marinus Johannes Rijcken	Man	Noord-Brabant	5009	Breda_PelsRijcken_0583_88
Gijsbert de Clercq	Man	Noord-Holland	2182	Stadsarchief Amsterdam (De Clercq 255_74)

Margueritte Madeleine Boissevain	Vrouw	Noord-Holland	1823	Amsterdam_Boissevain_394_43
Jacob Cornelis Bijleveld	Man	Zuid-Holland	2592	Leiden_Bijleveld_1259_86
Maria Johanna Verbrugge	Vrouw	Zuid-Holland	2541	Rotterdam_Dutilh_160_1093
Barthold Jacob Lintelo de Geer	Man	Utrecht	5056	Het Utrechts Archief (68_471)
Elisabeth van Hoorn	Vrouw	Utrecht	2108	Amsterdam_VanHoorn_518_60

Corpus brieven 1770-1790

Naam scribent	Gender	Regio	Aantal woorden	Archief
Theodorus Louis Drabbe	Man	Noord-Brabant	437	Breda_PelsRijcken_0538_210_let10
Nicolaus Cornelius de Stoppelaar	Man	Noord-Brabant	308	Breda_PelsRijcken_0538_380_let01
Nicolaes Cornelis Tieboel	Man	Noord-Brabant	301	Breda_PelsRijcken_0583_210_let07
Cornelis van Lanschot	Man	Noord-Brabant	245	DenBosch_vanLanschot_200_17_let02
J.L. Vitriarius	Man	Noord-Brabant	507	LettersAsLoot_HCA_NorthBrabant_30_321_let01
Hendrik Bernard Martini	Man	Noord-Brabant	225	Utrecht_MartiniBuys_43_187-1_let02
Wolfert Abraham Johannes Roosendael	Man	Noord-Brabant	476	Utrecht_VanGeuns_814_620_let02
Margaretha Tieboel	Vrouw	Noord-Brabant	159	Breda_PelsRijcken_0583_210_let05
Sara Clara Pels	Vrouw	Noord-Brabant	192	Breda_PelsRijcken_0583_43_let01
Anna G. Huyman	Vrouw	Noord-Brabant	286	DenBosch_DeJong_317_43_let06
A.M. de Jong-Beekman	Vrouw	Noord-Brabant	334	LettersAsLoot_HCA_NorthBrabant_30_357_let01
Catharina Azon-Wijnbergen	Vrouw	Noord-Brabant	278	LettersAsLoot_HCA_NorthBrabant_32_353_1_let01
"Dientje"	Vrouw	Noord-Brabant	899	Utrecht_MartiniBuys_43_186-1_let05
Sibilla Martini	Vrouw	Noord-Brabant	368	Utrecht_MartiniBuys_43_187-1_let09
Cornelis van Uyen	Man	Noord-Holland	184	LettersAsLoot_HCA_NorthHolland_30_322_let01
Hendrik Meijer	Man	Noord-Holland	229	LettersAsLoot_HCA_

				NorthHolland_30_325_let02
Dirk Rijkers	Man	Noord-Holland	423	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_327_let01
Christiaan Casper Rumsee	Man	Noord-Holland	564	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_338_let01
Hendrik Klepper	Man	Noord-Holland	258	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_340_let01
Pieter Visman	Man	Noord-Holland	240	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_341_let01
Roelof Roelofs	Man	Noord-Holland	503	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_341_let03
Jurriaan Kleynhens	Man	Noord-Holland	118	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_735_let01
Gerharda Catharina Wirth-Sluijsken	Vrouw	Noord-Holland	651	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_336_let03
Antje Cornelis	Vrouw	Noord-Holland	298	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_339_let01
Antje Cornelis	Vrouw	Noord-Holland	279	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_339_let02
Anna Visser	Vrouw	Noord-Holland	373	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_347_let01
C.C. Evertsz.	Vrouw	Noord-Holland	347	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_351_let02
Johanna Cornelia van Starckenborg-Wierts	Vrouw	Noord-Holland	553	LettersAsLoot_HCA_ NorthHolland_30_355_let04
L.F. Kraijenhof	Man	Zuid-Holland	207	LettersAsLoot_HCA_ SouthHolland_30_317_let01
Lambertus de Koning	Man	Zuid-Holland	644	LettersAsLoot_HCA_ SouthHolland_30_322_let01
Bartholomeus Kok	Man	Zuid-Holland	464	LettersAsLoot_HCA_ SouthHolland_30_325_let02
Dirk van der Linden	Man	Zuid-Holland	333	LettersAsLoot_HCA_ SouthHolland_30_327_let01
Albert Albertsen	Man	Zuid-Holland	332	LettersAsLoot_HCA_ SouthHolland_30_337_let01
P. Gevers	Man	Zuid-Holland	536	LettersAsLoot_HCA_ SouthHolland_30_735_let02
S.D. van Starckenborg	Vrouw	Zuid-Holland	321	LettersAsLoot_HCA_ SouthHolland_30_352_let01
Amelia Elisabeth van Haaften-Metternach	Vrouw	Zuid-Holland	739	LettersAsLoot_HCA_ SouthHolland_30_735_let03
Antonia Donker-van Haaften	Vrouw	Zuid-Holland	732	LettersAsLoot_HCA_ SouthHolland_30_735_let05
Sietje Staalman	Vrouw	Zuid-Holland	229	LettersAsLoot_HCA_ SouthHolland_30_735_let06
P.J. Sluijsken	Vrouw	Zuid-Holland	498	LettersAsLoot_HCA_

				SouthHolland_30_735_let07
Matthias Luls	Man	Utrecht	620	LettersAsLoot_HCA_Utrecht_30_321_let01
Wernard van Vloten	Man	Utrecht	611	LettersAsLoot_HCA_Utrecht_30_50_let02
Cornelis van Spall	Man	Utrecht	616	LettersAsLoot_HCA_Utrecht_30_719_let03
Joan Gideon Loten	Man	Utrecht	641	Utrecht_Grothe_750_1428_let04
Petronella Debora van Spall	Vrouw	Utrecht	2084	LettersAsLoot_HCA_Utrecht_30_719_let05
Geertruid Johanna Antonia Strick van Linschoten	Vrouw	Utrecht	650	Utrecht_MartiniBuys_43_185_let06

Corpus brieven 1820-1840

Naam scribent	Gender	Regio	Aantal woorden	Archief
Johannes Adrianus Rijcken	Man	Noord-Brabant	318	Breda_PelsRijcken_0538_300_let01_hand1
F. van Meeuwen	Man	Noord-Brabant	311	Breda_Storm_0440_18_let01
Franciscus Antonius Augustinus van Lanschot	Man	Noord-Brabant	385	DenBosch_vanLanschot_200_229_let01
J.C. (Johan Christiaan) Clement	Man	Noord-Brabant	240	Middelburg_Clement_483_160_let02
J. (Jan) Ackersdijk	Man	Noord-Brabant	363	Rotterdam_Mees_39_353_let34
George Wilhelm Vreede	Man	Noord-Brabant	258	Tilburg_Vreede_129_2_let01
Hendrik Bernard Martini	Man	Noord-Brabant	619	Utrecht_MartiniBuys_43_187-1_let06
Johanna Elisabeth van Meeuwen	Vrouw	Noord-Brabant	378	Breda_Storm_0440_19_let01
Jacoba Catharina Maria van Lanschot	Vrouw	Noord-Brabant	353	DenBosch_vanLanschot_200_230_let03
Theresia Henrica Petronella van Tompuute	Vrouw	Noord-Brabant	527	DenBosch_vanLanschot_200_234_let01
Elisabeth Hester van Adrichem	Vrouw	Noord-Brabant	584	Middelburg_VanCitters_319_111_let01
Sibilla Martini	Vrouw	Noord-Brabant	701	Utrecht_MartiniBuys_43_187-1_let11
De Lange	Man	Noord-Holland	536	Alkmaar_DeLange_

				79005_520_let16
Dirk van Foreest	Man	Noord-Holland	349	Alkmaar_VanForeest_79005_318_let01
Nicolaas Beets	Man	Noord-Holland	458	Alkmaar_VanForeest_79005_427_let01
Gideon Jeremie Boissevain	Man	Noord-Holland	327	Amsterdam_Boissevain_394_44_let04
H. (Henricus) van Waijenburg	Man	Noord-Holland	475	Delft_VanBerckel_464_160_let01
Gerrit Buyskes	Man	Noord-Holland	385	Haarlem_SemeijnsDeVries_142_126_let01
Anna de Lange	Vrouw	Noord-Holland	592	Alkmaar_DeLange_79005_520_let12
Maria van Heukelom	Vrouw	Noord-Holland	314	Amsterdam_Boissevain_394_44_let10
Adriana Margaretha Johanna (Margo) van Hogendorp	Vrouw	Noord-Holland	691	DenHaag_vanHogendorp_22100649_186_let03
Amelia Louise van der Leeuw	Vrouw	Noord-Holland	579	Hoorn_Verloren_1535_1036_let01
Constantia Isabella Carolina van der Muelen	Vrouw	Noord-Holland	393	Utrecht_Grothe_750_1293_let05
Bartholomeus Jacobus van Berckel	Man	Zuid-Holland	480	Delft_VanBerckel_464_350_let03
Johan Willem Pauw	Man	Zuid-Holland	500	Delft_VdBurcht_466_226_let08
Pieter Maas	Man	Zuid-Holland	492	Haarlem_SemeijnsDevries_142_763_let01
Adriaan van den Ende	Man	Zuid-Holland	541	Rotterdam_Ledeboer_1237_72_let05
Rudolf Adriaan Mees	Man	Zuid-Holland	488	Rotterdam_Mees_39_353_let15
Anna Petronella Henrietta Pauw	Vrouw	Zuid-Holland	507	Delft_VdBurcht_466_224_let02
Beatrix Pauw	Vrouw	Zuid-Holland	492	Delft_VdBurcht_466_229_let01
Hendrika Petronella Blussé	Vrouw	Zuid-Holland	507	Haarlem_SemeijnsDeVries_142_609_let03
Hermina Anna Petronella Hubrecht	Vrouw	Zuid-Holland	332	Leiden_Hubrecht_529_412_let01
Jacoba Martha Van Oordt	Vrouw	Zuid-Holland	661	Rotterdam_Ledeboer_1237_207_let06
Hendrik Johannes Hoogeveen	Man	Utrecht	394	DenHaag_Fabius_221061_785_let01

Nanning Berkhout	Man	Utrecht	315	Leiden_Hubrecht_529_181_let01
Jacob Diederik Coenen van 's Gravesloot	Man	Utrecht	441	Utrecht_Coenen_92_148_let02
Jan Louis Willem de Geer	Man	Utrecht	357	Utrecht_DeGeer_68_202_let03
S.J.M. (Steven Jan Matthijs) van Geuns	Man	Utrecht	327	Utrecht_VanGeuns_814_619_let04
Jan Antonie Godin van Westrenen	Man	Utrecht	677	Utrecht_vBeeck_Calkoen_1135_73_let01
Antoinette Louise Hora Siccama	Vrouw	Utrecht	380	DenHaag_HoraSiccama_22103705_74_let01
Cornelia Anna van Westrenen	Vrouw	Utrecht	624	Utrecht_DeBeaufort_53_649_let03
Jacoba Gijsbertha Beatrix de Geer	Vrouw	Utrecht	453	Utrecht_DeGeer_68_251_let02
Cornelia Anna Alexandrina Louisa van Asch van Wijck	Vrouw	Utrecht	418	Utrecht_DeGeer_68_342_let02
Isabella Antonia Lucretia van Westrenen	Vrouw	Utrecht	596	Utrecht_vBeeck_Calkoen_1135_166_let02